

**ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE
ORTA BILIM MINISTRIGI
BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET
UNIWERSITETI**

Özbek filiologiýasy fakulteti

Filologiýa kafedrasy

Fakultet dekany:

_____ dos. Abdullaýew H.

«_____» _____ 2016-nzi ýyl

5120100 – filologiýa we dilleri okatmak (türkmen filiologiýasy)
bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Begjikow Serdaryň “Türkmen dilinde
sözlükleriň düzülişi” mowzugyndaky

Gutardyş kesplik işi

Goramaga rugsat berildi

Filologiýa kafedrasynyň

müdiri:

_____ J.Sharipowa.

Ylmy ýolbaşçylar:

_____ dos.A.Madaminow

_____ uly mugallym T.Keruenow

«_____» _____ 2016-nji ýyl.

NÖKÜS - 2016

Döwlet Attestatsiýa Komissiýasynyň

KARARY:

5120100 – filologiýa we dilleri okatmak (türkmen filologiýasy)
bakalawr ýönelişiniň 4-kurs talyby Begjikow Serdaryň “Türkmen dilinde
sözlükleriň düzülişi” diýen mowzukdaky gutardyş kesplik işine

«_____» ball goýulsyn

DAK başlygy: _____

DAK orynbasary: _____

DAK agzalary: _____

Mazmuny:

Giriş.

I BAP. Türkmen diliniň orfografik sözlüginin düzülişi we onuň ähmiýeti

II BAP. Türkmen diliniň sinonimleşýän sözleri bounça düzlen sözlükler

III BAP. Türkmen dilinde dialektologik sözlükleriň düzülişi.

Netije.

Peýdalanylan edebiýatlar.

Giriş.

Mowzugyň derwaýyslygy. Ene dilimiz gadymy edebi dilleriň biridir. Häzirki edebi dilimiz türkmen umumy halk diliniň münýýlyklaryň dowamynda söz ussatlary tarapyndan timarlanyp, orfoepik, orfografik, leksik, grammatik taýdan normalaşan, köp stilli, ösen milli edebi dildir. Onuň jemgyýetçilik hyzmaty günsaýyn giňelip barýar. Ene dilimiziň ylymly-bilimli, giň gözýetimli, ýokary ahlakly, watançy ýaş nesli ýetişdirmekdäki, milli aňýeti kemala getirmekdäki hyzmatyna Prezidentimiz I.A.Karimow «Ruhy dünýä ynsana ene süýdi, atanyň göreldesi, ata-babalarymyzyň nesihatlary bilen bile siňýär. Ene diliniň uly ähmiýeti şondan ybaratdyr, ýagny ol ruhy dünýäniň belgisi hökmünde adamlary ýakynlaşdyrýar we birleşdirýär. Dil milletiň ruhy keşbiniň aýnasydyr»¹ diýip, öran uly baha berýär. Halkymyzyň söz baýlygyny, ata-babalarymyzyň baý edebi-medeni mirasyny ýygnamak we öwrenmek biziň borjumyzdyr. Bu pikirde diliň adam durmuşyndaky, jemgyýetdäki orny, onuň ýerine ýetirýän hyzmaty doly açyp görkezilipdir.

Eşretli hem bagtyýar durmuşyň gözbaşy ylymyň we bilimiň kämilleşmegi bilen aýrylmaz baglydyr. Ýurdumyzyň milli ylym we bilim ulgamy dünýäniň ylym we bilim ulgamy bilen sazlaşykly ösýän, ata-babalarymyzyň asyrlaryň dowamynda paýhasyna ýugrulan aň-düşünje, ruhy-ahlak, dünýägaraýyş, pelsepe gymmatlyklaryny özünde jemleýän ýörelgä eýedir. Şonuň üçinem, lingwistikanyň meselelerini öwrenmek we ösdürmek häzirki günüň we ýakyn geljegiň derwaýys wezipeleriniň biridir. Diýarymyzda nesillere döwrebap bilim hem ylym bermäge, olary ata-babalarymyzyň ajaýyp dāp-dessurlary esasynda asylly terbiýelemäge, ýokary aň-düşünjeli, watansöýüji, belent adamkärçilikli, ruhubelent hem işeňňir edip ýetişdirmäge uly üns berilýär. Bu asylly hem uly ähmiýetli işleri durmuşa

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ўзининг янгиланиш ва ривожланиш йўлида. Тошкент, , 1993. – Б.76-77

geçirmekde orta, ýörite we ýokary okuw mekdeplerine, olarda öwredilýän derslere, şolaryň arasynda aýratynda milli türkmen diline, şeýle hem daşary ýurt dillerine uly ähmiýet berilýär. Şeýlelikde, olar örän wajyp orun eýeleýär. Garaşsyzlyk gazanylandan soňra lingwistika we edebiýatşynaslyk ylmyna has ýokary derejede üns berlip başlanyldy.

Dilsiz žemgyýetçilik durmuşynyň ösüşini, ondaky gazanylan üstünlikleri, toplanan medeni we ruhy baýlyklary göz önümize getirmek kyn. Şonuň üçin-de her bir halk, millet öz ene dilini düýpli öwrenmäge, onuň arassalygyny saklamaga, onuň ösüşine öz goşandyny goşmaga borçludyr. Şonuň üçinem, xer xalkyň öz Milli dili kemala geldi, xer bir xalk öz ene diliniň bardygyna buýsanýar, guwanýar. Sebäbi, asyrlaryň dowamynda arzuwlan maksadyna ýeten halkymyzyň hem edebi, hem ebedi zybany bolan dil. Baýlygy bar. Deňeşdirme bilen aýtsak, türki dili iň naýbaşy dilleriň biridir. Biziň dilimiziň gadymy hem-de baý dillere degişlidigini, onuň “şireliligini”, “many goýazlygyny”, inçe duýgulary aňladyş örüsini, “müň dürli öwüşgin” berip bilýändigini ýatlamak ýerliklidir. Öz gözbaşyny gadymyýetden alyp gaýdýan arassalygy, owadanlygy, mylaýymlygy bilen meşhurlyk gazanan türkmen dilini ata-babalarymyzyň uly imperialary, kuwwatly döwletleri dolandýrmakda ulananlygy hem buýsandyryjydyr.

Türkmen dil biliminde düzülen sözlükleriň aýratynlygy meselesi häzirki wagtda öwrenilmeli wajyp meseleleriň biridir. Xäzirki wagtda türkmen dil biliminde sözlükleri işläp çyrmakda dilçi alymlar tarapyndan uly işler alnyp barylýar. Mundan başga-da Türkmenistanda we onuň çäklerinden daşarda-da köp sanly ylmy işler we makalalar ýazyldy. Emma muňa garamazdan alnyp barylan we gelejekde dowam etdiriljek işler düzülen sözlükleriň ähmiýetini giňişleýin öwrenmäge, ýüze çykarmaga özboluşly goşant goşar.

Işiň maksady we wezipesi. Işimiziň önüne goýan maksat we wezipesi-de türkmen dil biliminde sözlükleriň düzüllişi, olaryň görnüşleri,

sözlükleriň düzülişlerindäki aýratynlyklary aýdyňlaşdyrmakdan ybarat. Onuň üçin biz aşakdaky ýaly wezipeleri ýerine ýetirmekligi önümize maksat edip goýduk we oňa amal etdik:

- XX asyr türkmen dil biliminde sözlükleriň düzüllişini anyklamak:
- Şu döwürde türkmen dil biliminde döredilen sözlükleriň esasy aýratynlyklaryny bilmek:
- türkmen dil biliminde düzülen sözlükleriň häzirki lingvistikadaky ähmiýeti meselesini aýdyňlaşdyrmak:
- orfografik we orfoepik düzgünlerini bilmekde türkmen dil biliminde düzülen sözlükleriň hyzmaty:

Mowzugyň öwrenilişi. Şeýlelikde, biziň öwrenýän obýektimiz türkmen dil biliminde sözlükleriň düzülişi babatynda bizden öňem birnäçe ylmy işler ýazyldy. Meselem, 1929-njy ýylda A.Alyýew bilen K.Böriýew Türkmenistan döwlet neşirýatynda göwrümlü “Rusça-türkmençe sözlügi”ni agzap geçmek bolar. Idiomalaryň sinonimleri barada K.Babaýew “Türkmen dilinde idiomalar” atly derňew işinde gowy maglumatlar berip, olara degişli özbaşdak sözlüjeklerem ýerleşdiripdir.

J.Amansaryýewiň “Türkmen diýalektologiyasy” (Aşgabat, 1970), Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň çap eden “Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki” (Aşgabat, 1970), N.Nartyýewiň “Türkmen diliniň dialektologiyasynyň esaslary” (Çärjew, 1994) atly kitaplary görkezmek bolar.

S.Ahallynyň “Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili” diýen kitapçasyny aýratyn agzap geçmek bolar.

Ine, şeýle degerli işleriň ýazylmagy biziň bu kesplik işimizi ýazmagymyza köp itergi berdi, pikirimizi oýarmaga kömek etdi. Biz işiň

dowamynda ýokardaky ýaly dilçi alymlaryň edebi tezribelerine daýanyp, türkmen dilinde sözlükleriň düzülişi barasyndaky barlagymyzy dowam ederis.

Işde ulanan metod we metodologiýa. Gutardyş kesplik işde deňeşdirme, taryxy- deňeşdirme metodlaryndan peýdalanyldy.

Işň praktiki äxmieti: Bu gutardyş kesplik işinden türkmen diliniň taryxyny öwrenmekde mugallymlaryň peýdalanmagy, ýokary okuw jaýlarynda türki dilleri deňeşdirip öwrenmekde peýdalanmak mümkin.

Işň gurluşy: Gutardyş kesplik işi giriş we netizeden başga esasy üç bapdan ybarat. Işň soňunda peýdalanan edebiýatlaryň sanawy berilýär.

I BAP. Türkmen diliniň orfografik sözlügiň düzülişi we onuň ähmiýeti

Edebi diliň ýazuw düzgünlerini normalaşdyrmakda orfografik sözlügiň ähmiýeti uludyr. Edebi ýazuw dili bilen edebi sözleýiş diliniň özara ýakyn baglanyşykdaýgy nazara alynsa, şu hili sözlügiň sözleýiş normalaryny kämilleşdirmekde hem belli derejede peýda berjekdigi düşnüklidir. Şu sözlük, esasan, II lingwistik gurultaýyň orfografiýa we terminologiýa baradaky rezolýusiýasynyň hem-de Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Prezidiumynyň ýanyndaky türkmen edebi diliniň orfografiýasy we terminologiýasy baradaky komissiýanyň orfografik kadalara goşmaçalarynyň, şonuň ýaly-da lingwistik gurultaýyň kararyna girmedik, ýöne iş ýüzünde häli-şindi ulanylmak bilen ykrar edilen käbir düzgünleriň esasynda taýýarlanylýpdyr.

Sözlügiň esasy hökmünde Türkmenistanyň ylymda at gazanan işgäri professor P.Azymowyň redaksiýasy bilen 1962-nji ýylda çykarylan “Türkmen diliniň orfografik sözlügi” (sözlügi düzenler P. Azymow, J. Amansaryýew, H. Baýlyýew, M. Gasanowa, A. Gurbanow, G. Saryýew, G. Sopyýew, Ý. Çeňňäýew, A. Seýidow) alyndy. Oňa goşmaça materiallar bolsa 1963-nji ýylda Türkmenistan YA-nyň korrespondent çleni M. Hamzaýewiň redaksiýasy bilen neşir edilen “Türkmen diliniň orfografik sözlüginde” (sözlügi düzenler M. Hamzaýew, S. Altaýew, G. Ataýew, G. Açylow, G. Gulmanow, W. Mesgudow A. Meretgeldiýew), gazet-žurnallardan, terminologik, türkmençe-rusça, rusça-türkmençe, düşündirişli we beýleki sözlüklerden hem-de dürli edebiýatlardan toplanypdyr.

P.Azymow we M. Hamzaýewiň redaksiýalary bilen neşir edilen orfografik sözlükleriň çykaly bári köp wagt geçmegi sebäpli, olar seýrek

tapylýan kitaplar boldy. Ondan-da başga şu sözlügiň öňkilerden käbir aýratynlyklary bar: asyl we ýasama sözleriň mukdary öňki sözlüklerdäkä görä köpräk; ylmy-tehniki progres netijesinde türkmen diliniň sözlük sostawyna soňky ýyllarda giren täze sözler hem sözlüge alyndy; neşir edilen orfografik sözlükleri düzmegiň tejribesinden peýdalanmak bilen birlikde, şu sözlügiň düzüliş prinsipine käbir üýtgeşiklikler girizildi. Ýazylyşy jedelli we kyn hasaplanylýan sözler mümkin boldugyça doly alynypdyr.

Orfografik sözlükde, esasan häzirki edebi dilde ulanylýan sözler alynay, şeýle hem klassyky edebiýatyň diline, türkmen diliniň dialektdir gepleşiklerine degişli bolsa-da çeper edebiýatyň diline, türkmen diliniň dialektdir gepleşiklerine degişli bolsa-da çeper edebiýatda we döwürleýin metbugatda köpräk duş gelýänleri hem-de okyjy köpçüligi tarapyndan ykrar edilenleri sözlüge girizilipdir.

Sözlügiň adyndan belli bolşy ýaly, onda sözleriň diňe dogry ýazylyşy görkezilýär, sözleriň ulanylyş normalary, olaryň aňladýan manylary, grammatik gurluşy we başga aýratynlyklary sözlükde berilmändir.

Türkmen edebi dilindäki sözleriň ýazylyş normalaryny kesgitleýän belli bir gollanmanyň gerekdigi, aýry-aýry sözleriň nähili ýazylýandygy, käbir orfografik kadalarynyň takykklanmagynyň zerurdygy, türkmen diliniň orfografik sözlügi neşir etmegiň wajypdygy ýaly meseleler hakda Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutyna, gazet-žurnallaryň redaksiýalaryna köp sanly hatlar gowuşýar. Düzüjiler şol hatlarda gozgalýan meseleleri hem mümkingadar göz önünde tutmana çalyşypdyr.

Şu sözlük mugallymlar, talyplar, metbugat işgärleri, neşirýatlar, okuwçylar we umuman türkmen dilinde ýazýan hem-de edebi diliň ýazuw

normalary boýunça mätäçlik çekýän giň okyjylara köpçüligi üçin neýetlenendi bilen ähmiýetlidir.

Sözlügiň düzülişi meselesi babatynda aýdýan bolsak sözler başdan aýak elipbiý tertibinde berilipdir. Gerekli sözleri tapmak üçin, olary elipbiý tertibinde gözlemek bolar. Sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigi ýörite belgi bilen görkezilmändir.

1.Orfografik sözlükde sözleriň aňladýan dürli manylary berilmändir, ýagny olaryň manylary ýörite düşündirilmeýär. Şeýle-de bolsa, klassiki edebiýatda ulanylan, emma häzir düşünmesi kyn bolan käbir sözleriň yzyndan ýaý içinde (köne) diýlip görkezilipdir ýa-da olaryň manysy berilipdir.

Meselem: ahuw (keýik), berre (guzy), binowa (garyp), koý (goýun), kelhemeç (çybyn), kulah (telpek), kytmyr (ownuk), perrende (guş), suwhawer (dilewar), kiz (köne), içit (köne), üzre (köne).

Dialektlerden alnan sözleriň hem käbirleriniň edebi dildäki manysy ýaý içinde berilipdir.

Meselem: setin (bedre), sykman (peýnir), sybyzgy (berk), henek (degişme), çelekwardak (kruşga), çereten (çeti).

2. Atlar baş düşümde, birlik sanda berilýär. Etnik toparyň adyny aňladýan sözler köplük san formasynda alynypdyr.

Meselem: Albanlar, iňlisler, owganlar, türkler, özbekler, türkmenler, gazaklar, ermeniler, hytaýlar, koreýlar.

3.Sözlükde sözleriň diňe bir wariantda ýazylyşy berilýär. Şeýle-de bolsa, käbir sözleriň iki hili aýdylyşy we şonuň bilen baglylykda-da iki görnüşde ýazylyşy edebi diliň normasy hökmünde ornaşypdyr. Şeýle sözleriň ýazylyşy-da sözlükde görkezilýär.

Meselem: Motosikl we motosiklet, eýse we eýsem, nol we nul, dogryda we dogrusynda hakda we hakynda, arangutan we arangutang, eken we ekeni.

4.Käbir isimleriň ýazylyşy işligiň nämälim formasy bilen deň gelýär, emma olaryň goşulma kabul edişlerinde we başga-da käbir hususy aýratynlyklarynyň barlygy sebäpli, ikisi-de sözlükde berilipdir.

Meselem: gaýmak, gaýmajyk, - gy; gaýmak; oýmak, oýmajyk, - gy; oýmak; akmak, akmajyk, - gy; akmak; çakmak, çakmajyk, - gy; çakmak; süýnmek, süýnmejik, - gi; süýnmek; üýşmek, üýşmejik, - gi; üýşmek, çogmak, çogmajyk, - gy; çogmak.

5.Amonimleriň we amograflaryň ýazylyşy meňzeş bolany üçin olaryň many aýratynlyklary görkezilmeýär. Ýöne şu hili sözlerde çekimli sesleriň we dymyk sesleriň açyga öwrülişi görkezilip, olaryň her biri aýratyn söz hökmünde berilýär.

Meselem: galyş, -lşy, galyş, at, -dy, at; ot, -dy, ot; sap, -brak, sap; tok, - gy, tok; emir, -mri, emir; ýaýylmak (ýaýylar), ýaýylmak; saç, -jy, saç.

6.Dymyk sesleriň (k,p,t,ç) açyga (g,b,d,j) öwrülişi degişli sözlerden soň otur we defis, iň soňky dymygyň yzyndan çekimli ýa-da –rak, -rāk goşulmasy getirilip görkezildi.

Meselem: balyk, -gy; erik, -gi, jorap, -by; mekdep, -bi; bulut, -dy; çigit, -di; agaç, -ji; rahat, -drak; gök, -grāk.

Işlikleriň soňundaky dymyk sesleriň açyga öwrülişi ýaý içinde şol işlikleri häzirki zaman formasynda getirmek bilen görkezilipdir.

Meselem: darykmak (darygýar), gijikmek (gijigýär), sowatmak (sowadýar), berkitmek (berkidýär), sançmak (sançýar).

Işlikler nämälim formanyň barlygynda (almak, okamak, gelmek, getirmek) we ýoklugynda (almazlyk, okamazlyk, gelmezlik, getirmezlik) berildi. Goşulmanyň soňundaky k sesiniň umumy kada görä hemişe açyga öwrülýändigini sebäpli, bu ýagdaý sözlükde görkezilmändir.

Dar çekimlilerin düşüp galyşy şol sözün yzyndan otur we defis, düşýän çekimliniň öňündäki we yzyndaky çekimsiz sesleri ýanaşyk ulanmak we olaryň yzyna goşulýan goşulmany getirmek bilen berilipdir.

Meselem: asyl, -sly, seçil, -ýly, orun, -rny, göwün, -wni, sygyr, -gry, döwür, -wri, nagys, -gşy, maňyz, -ňzy, semiz, -mzi, seýis, -ýsi.

Işliklerde dar çekimlilerini düşüp galyşy şol sözleri nämälim geljek zaman formasynda ýaý içinde görkezildi.

Meselem: alynmak (alnar), geýinmek (geýner), görünmek (görner), berilmek (berler), goýulmak (goýlar), ýuwunmak (ýuwnar), Ýugurmak (ýugrar), gemirmek (gemrer), başyrmak (başrar), görüşmek (göröşer).

Soňy k sesine gutaran sözlere –jyk, -jik, -jak, -jek goşulanda söz soňundaky k sesiniň düşüp galyşy we goşulmanyň soňundaky dymyk sesiň (k) açyga öwrilişi aşakdaky ýaly goşulyp gözkezdirdi: aýak, aýajyk, -gy; owlak, owlajyk, -gy; elek, elejik, -gi; keýik, keýijek, -gi; döwür, döwürjek, -gi.

Soňy ý bilen gutaran -internotional sözlerine goşulma goşulanda, şu harplaryň düşip galyşy olaryň öňündäki sesden soň goşulma goşulyp görkezildi.

Meselem: wažatyý, -yda, planetery, -iniň, ssenariý, -isi, mebel, -liň, oblast, -tda, sentýabr, -rda.

Türkmen dilinde hemişe diýen ýaly basym sözünüň soňky bognuna düşýänligi üçin, basym belgisi goýulmady. Diňe internasional sözleriň dogry aýdylşyny görkezmek üçin, olarda basym belgisi goýuldy.

Meselem: awngard, awzas, worona, wentilýator, zwero, klapan, klimat, marşal, materik, plastinka, termos, sement, sentner.

Internasional sözlerde (ýo) harpy hem aýdylşyny, hem basymyň ornyny görkezýänligi sebäpli, (ýo) harpynyň üstinde basym belgisi goýulmandyr.

Meselem: montýor, režisýor, putýowka, poýolok, -gy, prýomnik, -gi, somolýot.

Aýratynlykda ulanylmaýan käbir sözler ilki asyl görnüşlerinde berlip, soňra ýaý içinde söz düzümleri bilen görkezilipdir.

Meselem: günbe (günbe basmak), mat (mat bolmak), ompa (ompa oturmak), sem (sem bolmak), üřç (üřç etmek).

Asyl we ýasama (sada, goşma, tirkeş) hem-de alynma sypatlaryň hemmesi diýen ýaly sözlüğe girizilipdir.

Meselem: ak, -grak, gök, -gräk, süýji, turşy, akylda, gyzyl-çyzyl, gyşyk-çaýşyk.

- internosional we käbir beýleki sypatlaryň yzyndan otyr we s harpy goýulypdyr.

Meselem: awtomatik, s., agatasion, s., agressiw, s., kumental, s., legendar, s., araby, s., kürti, s.

Sypat derejeleri sözlükde, esasan aýratyn söz görnüşinde berilipdir.

Meselem: ap –ak, -grak, göm-gök, -gräk, turşyrak, darajyk, gümmü-sümmüräk.

Sanlardan, esasan, mukdar, (birlikler onluklar), tertip we takmyn sanlar alynypdyr. Tertip sanlaryň yzynda olaryň sifr bilen ýazylyp hem görkezilipdir.

Meselem: bir, iki, on, ýigrimi, elli, segsen, ýüz; ikinji (2-nji), altynjy (6-njy), altmyşynjy (60-njy), on üç-on dört, -di, iki-ýeke, on-on baş.

Dereje affiksi bir gezek goşulan, ýagny bir derejäniň goşulmasyny kabul eden işlikler doly alynypdyr.

Meselem: gurnmak, gurylmak, guruşmak, gurdurmak, görünmek, görülmek.

Käte iki, seýregräk derejäniň goşulmasyny kabul eden we edebi dilde aktiw ulanylýan işlikler hem sözlükde berilipdir.

Meselem: gazdyrylmak, ýazylyşmak, aldyrtmak, barlatdyrmak, dograşdy-rylmak, okatdyrylmak.

Iş atlarynyň esasan, düýp işliklerden ýasalyşyny görkezmek bilen çäklenildi.

Meselem: işlemek, -ýşi, işleme, işlemeklik, -gi, ýerleýiş, -ýşi, üweýiş, -ýşi, üwme, üwemeklik, -gi, bökme, bökmeçlik, -gi.

Görnüş (wid) manysyndaky ýasama işlikler özbaşdak söz hökmünde berilipdir.

Meslem: depgilemek, depelemek, saýgylamak, zowzanaklamak, ykjam, dörjemek, owkalamak.

Bermek bilmek kömekçi işlikleri bilen goşulyp ýazylyan we esasy sözüň soňundaky hal işlik goşulmasýndan p düşüp galýan goşma işliklerden diňe fonetik özgerişlere sezewar bolany alynypdyr.

Meselem: bolubermek, bolubilmek, görübermek, görübilmek, düşübermek, düşübilmek, basmarlamak, saldarlamak.

Işligiň (alsam, ýazsam, görseň, duşsaňyz), isleg-arzuw (görsemdim, gelsedi, okasadyk), buýruk (gelgin, ýazsana, aýtsaňyzlaň, gidämegin), hokmanklyk(okamaly, ýazmaly), meýil (görmekçi, bilmekçi), formalary, hal işlikler (görüp, ýazyp, öwdürüp, suwsap), ortakn işlikler (alan, gelen, ýazan, görýän, geljek) aýratyn söz hökmünde sözlüğe girizilmändir.

Ortak işliklik häsiýetini ýitirip, başga söz toparlaryna geçen azrak sözler (ýatagan, repressirlenen, gezegen)... alynypdyr.

Ylmyň, tehnikanyň, tebigatyň, hojalygyň, medeniýetiň dürli toparlaryna degişli käbir sözler okyjylaryň belli bir toparyna düşnüksizdir diýlip hasap edilende, olaryň haýsy ugra degişlidigi ýa-da manysy ýaý içinde görkezilipdir.

Meselem: guzlagy (oýun), lek (pul birligi), sary solamz (bot), lors (zool), hyş (kowum-garyndaş), çetir (bot), rak (med).

Şol bir sözüň warýantlarynyň arasynda hem manysy, hem aýdylyşy taýdan aýratynlyk duýlan ýagdaýynda, olaryň her haýsy özbaşdak söz hökmünde berilipdir.

Meselm: ownujak, -gy, owunjak, -gy, ogrulyk, -gy, ogurluk, -gy.

Söz üýtgediji goşulmalary kabul eden sözler alynmady, ýöne şol affiksleriň söz ýasaýjylyk funksiýasynda goşulan sözleri sözlüğe girizilipdir.

Meselem: aslynda, integräkden, ýagtygözinden, ertirine, gündüzine.

Çalyşmalaryň hemme görnüşleri baş düşüm formasynda alynypdyr.

Meselem: men, sen, biz, ol, olar, haçan, kim, näme, ähli, bu, şu, ynha.

Asyl we ýasama (sada, goşma,tirkeş) hallar sözlüğe girizilipdir.

Meselem: giç, -jräk, tiz, heniz, ýüzleý, hemişe, hasyr-husyr, ertir-agşam.

Posleloglaryň (bilen, ýaly, üçin, hakda, hakynda, boýunça, bäre, soň, çenli, görä), aýratyn leksik birlik şekilindäki saýuzlaryň (we, hem, emma, weli, welin, ýöne, ýogsam, ýa, kä), modal sözleriň (ýeri, elbedde, ähtimal, meger, mümkin, gerek,- gi, edil, diňe, ylaýta-da, ýok, hökman, garaz) her biri aýartyn söz görnüşinde sözlüğe girizilipdir.

Söz görnüşindäki ümlükler sözlüğe girizilipdir.

Meselem: be, wah, eý, ahow, ýit, wiý, elhepus, tok, tüý-tüý.

Ses we şekil aňladýan sözleriň edebi dilde köpräk ulnylýanlary sözlüğe alynypdyr.

Meselem: dünk, şark, titir-titir, loňk-loňk, ýaldyr-ýaldyr.

–my, -mi, (aldym, gerekmi, sizmi); -ka, -kä, (barka, barýarka, gelýärkä), -myka, (n), -mikä,(n), (ýazarmykan, alarmyka, şeýlemikä); -da, -de,(ýok-da, baryn-da, gider-dä,); -la, -le, (çagyrypsyň-la, alaýyn-la, men-le) –a, -e, (ýazmady-ňa, Gurban-a); -ha, -he, (ata-ha, alma-ha, indi-hä); -aý, -eý (gutarypdyr-aý, kimkän-eý)ýaly ownuk bölekeler sözlükde berilmändir. Olaryň ýazuw düzgüni orfografik kadalarda görkezilipdir.

Käbir sözler hem has at, hem öz hakyky manysynda ulanylýar. Şolar has at manysynda gelmedik ýagdaýynda sözlüğe girizilýär.

Meselem: Aman, Aýna, Baýram, Gözel, Gerek, Döwlet.

Sözlükde diňe atlaşan abbreviaturalar berildi.

Meselem: wuz, nep, zags.

Sözlügiň “Esasy orfografik kadalar” diýen birinji bölümünde aýry-aýry harplaryň ulanylşy, ikinji bölümünde Düýp sözleriň ýazuw düzgüni, üçünji bölüm goşma sözleriň ýazuw düzgüni, dördünji bölüm rus dilinden türkmen diliniň sözlük sastawyna giren sözleriň ýazuw düzgünleri, başinji bölüm goşulmalaryň ýazuw düzgüni, altynjy bölüm baş harplaryň ýazylýan ýerleri, edinji bölüm sözi täze setire geçirmek düzgüni ýaly türkmen diliniň kadalaryny öz içine alýar.

Belli dilçi alymlar Azymow P., Çaryýarow B. awtorlygynda bu türkmen diliniň orfografik sözlügi: (– A.: Türkmenistan, 1989. -552 s.) 94 müňe golaý sözi öz içine alypdyr.

II BAP. Türkmen diliniň sinonimleşýän sözleri boýunça düzülen sözlükler

Türkmen sözlükçiliginiň taryhy ösüş ýoluna göz aýlasak, esasan soňky 70-80 ýyllar içinde, ylaýta-da Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky dil we edebiyat institutynda ýörite söz öwreniş we sözlükçilik bölümi açylandan soň, bu ugurda köp işler edildi we edilip ýör. Ýöne, ilkinjiler bolup, 1929-njy ýylda A.Alyýew bilen K.Böriýew Türkmenistan döwlet neşirýatynda göwrümlü «Rusça-türkmençe sözlügi» neşir edendiklerini belläp geçmegimiz gerek. Soňky döwür içinde institutda dürli kysymly, ululy-kiçili dilşynaslyk we pudaklaýyn sözlükleriň üstünde iş alnyp barylýdy, ençeme sözlükler neşir edilip, halk köpçüligine hödür edildi. Şeýle-de bolsa, häzire çenli türkmen dilinde sinonimler bilen baglanyşykly, olary hertaraplaýyn häsiýetlendirýän hiç hili sözlük düzülmän geldi.

Ylmy esasyda düzülen sinonimler sözlügi öz ene dilinde gepleýän her bir adama dilini timarlamakda, baýlaşdyrmakda, sözlük gorumyny artdyrmakda, sözleriň iň näzik öwüşginliklerine, ýokundylaryna göz ýetirmekde ýardam edip biler. Şeýle sözlügiň ähmiýeti diňe bular bilen çäklenmän, eýsem öz diliniň üstünde işleýänlere pikirini aýdyň, çuňňur we täsirli beýan etmekde iň gerekli sözlerdir aňlatmalary şol hatardaky sinonimlerden saýlap-seçip almaga mümkingadar gollanma hökmünde hyzmat edip biler. Hödürlenýän bu sözlük şu ugurda ilkinji synanyşyk, ilkinji tejribe hökmünde düzülen sözlükdir. Ol türkmen diliniň sinonimleşýän sözleriniň 70-80 göterimine golaýyny öz içine alýar.

Sözlügiň obýekti, özeni diňe häzirki zaman türkmen edebi diliniň leksika sinonimleri bolman, eýsem ol sinonimleriň kesgitlenişine laýyklykda erkanalyga ýol berlip, türkmen diliniň söz toparlarynyň ählisine degişli asyl we ýasama sinonimdeş sözleriň aglabasyny öz içine alýar. Umuman, türkmen

diliniň sinonimlerini gramatika gurluşynyň, düzüminiň aýratynlyklary boýunça: asyl sözler, ýasama sözler, asyl hem-de ýasama sözler, goşma sözler, ýönekeý hem-de goşma sözler, söz hem-de söz düzümleri, diňe söz düzümleri, tirkeş sözler bilen aňladylýan topara bölmek bolýar. Sözlükde dürli kysymly durnukly söz düzümleri – frazeologizmler, tirkeş sözler, idiomalar, aforizmler, effemizmler, könelişen sözler, şive sözleri we ş.m. hasaba alyndy. Durnukly söz düzümleri stilistika bilen ýakyndan baglanyşykly bolup, çeper eserleriň dilini häsiýetlendirmekde esasy serişdelerden biri hasaplanýar. Durnukly söz düzümleri göçme manyda ulanylýan çeper, şireli, labyzly, duýgy ýokundysy güýçli bolan dildäki söz düzümleridir. Olar tutuşlygyna bütewi bir many aňladýarlar.

Türkmen dilinde bir zady, hadysany ýa-da nähilidir bir ýagdaýy diliň dürli ýollary bilen, ýagny ýeke-täk bir söz hem-de goşma sözler, söz düzümleri bilen aňladyp bolýar. Şol hili ýol bilen aňladylýan sözler we söz düzümleri sinonimler gatnaşygyna girip, olaryň käbiri many ýokundylary bilen, käbiri bolsa stil öwüşgini, täsirliçligi bilen tapawutlanýarlar. Ýerlikli ulanylan söz düzümi sinonimdeş beýleki ýönekeý, bitarap ýokundyly sözden has täsirli bolup duýulýar, bütin jümläniň, kontekstiň çeperçiligini artdyrýar.

Durnukly söz düzümleri bilen aňladylýan sinonimler ýönekeý sözleriň sinonimleşişleri ýaly, söz düzümleri-de özara sinonimler gatnaşygyna girip bilýärler. Bu topar sinonimler türkmen dilinde köplenç idiomalardan we durnukly söz düzümlerinden hasyl bolup, olar hem-ä özara sinonimler hataryny düzüp bilýärler hem-de özbaşdak asyl söz bilen sinonimleşip, beýleki hatarlaryň düzümini artdyrýarlar. Idiomalaryň sinonimleri barada K. Babaýew «Türkmen dilinde idiomalar» atly derňew işinde gowy maglumatlar berip, olara degişli özbaşdak sözlüjeklerem ýerleşdiripdir.

Türkmen dili durnukly söz düzümlerine baý dillerden biridir. Gepleşik dilinde, çeper eserlerde, halk döredijiliginde durnukly söz

düzümlerine häli-şindi duş gelinýär, olar özleriniň täsirliligi, çeperliligi bilen dili baýlaşdyrýarlar, pikiri örän inçelik bilen beýan etmäge kömek edýärler. Olar bütewülikde bir many aňladýandyklary sebäpli manylary boýunça ýakyn ýa-da meňseş bolan başga sözlerdir söz düzümleriniň deregine çalşyrylyp bilinýär.

Mysal üçin, diňe asyl sözler bilen ýasama hem-de goşma sözleri alyp görenimizde, sinonimler hataryny hiç bir ýasaýjy ýa-da üýtgediji goşulmalar goşulmazdan, asyl sözler hasyl edýärler, meselem: **güýç, kuwwat, gujur; kelle, baş, ser** we ş.m. Ýasama sözler bilen aňladylýan sinonimler toparyna girýän sözleri aslynyň meňzeşligidir üýtgeşikligine garap, asly meňzeş sözler bilen aňladylýan sinonimler we asly üýtgeşik sözler bilen aňladylýan sinonimler diýen iki topara bölmek bolýar. Asly üýtgeşik sözleriň sinonimler hataryny düzüp bilişleri ýaly, asly meňzeş sözler hem özara sinonimleşip bilýärler. Bu topary asyl sözüň soňuna dürli ýasaýjy goşulmalar goşulyp ýasalan sinonimler hasyl edýärler we olar özara şol goşulmalar arkaly tapawutlanýarlar.

Mes.: Solak, solgun; naýynsap, ynsapsyz; bergili, bergidar; bilgeşleýin, bilkastdan; parahatlyk, parahatçylyk we ş.m.

Asyl söz bilen ýasama sözler özara sinonimler gatnaşygyna girip, umumy düşüňjani aňladýandyklary sebäpli sinonimleşip, käbirleri biri-birlerinden many ýokundylary, öwüşginlikleri, şireliligi bilen, käbirleri bolsa stil aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar.

Mes.: jora, boýdaş...; zerur, gerekli...; teşne, suwsuz...; sarç, ürkek...; sakga, birden... we ş.m.

Goşma sözler bilen aňladylýan sinonimleri manylary taýyndan biri-birlerine örän ýakyn bolup, meňzeş düşüňjani aňladýan goşma sözler hasyl edýärler. Olar biri-birlerinden hem-ä manylary taýdan, hem-de stil taýdan tapawutlanýarlar.

Mes.: gündizkör, ýarganat; sarun, künjara; çapyksuwar, atçapar; dikbaş, hondonbärsi; ... we ş.m.

Her bir diliň sözlük düzümi jemgyýetiň ösmegi netijesinde ençeme asyrlaryň, müňýyllyklaryň dowamynda adamzadyň döreden ummasyz sözlerinden ybaratdyr. Ol sözler dilde özboluşly hakykaty şöhlendirip, halkyň taryhyny beýan edýän adam aňynyň önümidir.

Sözleriň manysyny, many-mazmunyny, many aýratynlyklaryny, söz bölekleriniň hem many taraplaryny, olaryň ulanylyşyny we ş.m. içgin hem-de doly möçberde öwrenmek dilşynaslykda görnükli orun tutýan meselelerden biridir. Şonuň üçin bu meselä jemgyetçilik hadysasy hökmünde garalýandygyna, ýagny adamlaryň arasyndaky möhüm aragatnaşyk serişdesi bolup durýanlygyna daýanýar. Sebäbi, pikiriňi jemgyýetiň beýleki agzalaryna aýdyň we düşnükli ýetirmek üçin, sözleri dogry hem-de gerekli manysynda ýerlikli ulanyp, dil arkaly beýan etmeli bolýar. Şu jähtden diliň, söz düzüminiň beýleki meseleleriniň içinde edebi diliň semantika ulgamy bilen baglanyşykly söz toparlaryndan biri bolan sinonimler özüniň çylşyrymlylygy, wajyplygy, döwrebaplygy bilen dil biliminiň yzygiderli öwrenilip durulmaly umumy nazaryýet meselelerinden biri bolup durýar. Şunuň bilen birlikde sinonimler meselesi, birinji nobatda, söz öwreniş we sözlükçilik nazaryýeti hem-de amaly iş we stil bilenem berk baglanyşykly bolup durýar.

Sinonimler hadysasy her bir diliň baýlygyny, onuň özboluşlylygyny görkezýän serişdelerden hasaplanýar. Biziň häzirki zaman türkmen dilimiz baý dillerden biri bolmak bilen, birlikde sinonimlere hem baýdyr. Şoňa görä-de her bir diliň söz gorumynyň sinonimlere baý bolmagy şol dili göterýän halkyň medeniýetiniň nä derejede ösendigini görkezýär. Türkmen diliniň söz düzüminde bolsa, sinonimler hadysasy örän giň gerim alan hadysadyr. Sinonimleriň hyzmaty dilde uly bolup, dürli düşüňjeleri, aýry-aýry aýratynlyklary, özleriniň emossional-ekspressiw öwüşginliklerini aňlatmakda

diliň iň wajyp bir bölegi bolup hyzmat edýärler, dilimizi has-da janlandyrýarlar. Özleriniň şeýle häsiýetleri bilen biziň gepleşigimiziň, sözleşimiziň ötgür, täsirli bolmagyna, pikirimiziň dürs we inçelik bilen beýan etmegimize, stilimiziň has gowulaşmagyna, timarlanmagyna, dilewarlyk bilen çeper, medeniýetli beýan etmäge ýardam edýärler.

Dil biliminde sinonimler meselesi täze ýüze çykan mesele bolman, onuň uly taryhy bar. Sinonim adalgasy (grekçe «sun-onuma») ýagny manydaş, ýakyn, meňzeş manyly sözler bolup, biziň dilimize rus dili arkaly girip, häzirki manysynda baryp, antik edebiýatynda ulanylyp başlapdyr. Şol döwürde ýaşan, dilewarlyk sungatynyň nazaryýeti bilen meşgullanan, hut hakykatyň özüne eýeren Demokrit, Aristotel ýaly pelsepeçiler öz işlerinde dildäki sinonimler bilen baglanyşykly hadysalara pelsepe ylmynyň aýratyn bir meselesi hökmünde garapdyrlar. Sinonimler meselesi rus dilşynaslygynda hem öňrākden öwrenilip başlanýar. XVIII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, biziň döwrümize çenli ençeme alymlar – D.J.Fonwizin, F.Kalaýdowiç, N.Koh, N.M. Baženow, A.A.Reformatskiý, W.W.Winogradow, A.B.Şapiro we ş.m. sinonimler meselesi bilen gyzyklanypdyrlar.

Türki dilleriň ulgamyna girýän dilleriň aglabasynda diýen ýaly, şonuň bilen birlikde türkmen dilinde hem sinonimler meselesi alymlaryň ünsüni özüne çekip, azda-kānde grammatikalarda we kābir dilleriň leksikologiýa kursunda öwrenilýär. Türkmen dilinde ilkinjilerden bolup, sinonimler baradaky maglumatlar H.Baýlyýew we G.Sopyýew tarapyndan 1946-njy ýylda diliň çeperçilik serişdesi hökmünde garalyp, orta mekdepler üçin niýetlenen grammatikada diňe gysgaça kesgitlemeleriň berilmegi bilen çāklenilýär.

Sinonimler hadysasy barada dilşynaslaryň arasynda dürli pikirler ýöredilýär. Olaryň kābirleri sinonimleşýän sözleriň aňladýan manylarynyň būs-bütün, doly möçberde meňzeş bolanlaryny unasalar, kābirleri sözleriň

diňe meňzeş däl-de, eýsem ýakyn many aňladýan sözleri hem hasaba alyp, sinonim hökmünde häsiýetlendirilmeginiň tarapdarlary. Şeýlelikde, umumylaşdyrylyp alnanda, türkmen dilşynaslygynda-da ses (fonetika) taýdan, şeýle hem haýsydyr bir üýtgeşik aýratynlygy – ulanylyşy, öwürşini, labyzlylygy, şireliligi, gadymylygy, şahyranalygy we ş.m. bilen tapawutlanyp, birmeňzeş ýa-da biri-birine ýakyn many aňladýan sözleri sinonim hasap etse bolar. Ýöne şu ýerde bir zady belläp geçmeli, sinonimler hataryny düzýän sözleriň, ýagny, biri-birine ýakyn manyny aňladýan sözleriň sinonim hökmünde baş söze degişlilikde kabul edilip-edilmezligini şertlii we jedelli hasap etmeli, sebäbi sinonimleşýän sözleriň käbiriniň aňladýan manylarynyň arasyndaky ýakynlygydyr daşlygynyň kesgitleniş çäginin näderejededigini, soňky çäginin nirede tamamlanýandygyny takykklamakda, anyklamakda kynçylyk döreýär. Şonuň üçin bu mesele her bir kesiň özüçe garaýşyna, düşünişine, çemeleşişine bagly bolup durýanlygy sebäpli, ol şertli suratda kabul edilmegini talap edýär. Biz bu ýerde sinonimler hataryndaky aýry-aýrylykdaky mantyk mazmunynyň birligini we olaryň ulanylyşynda käbir tapawutlarynyň bolup biljekdigini göz önünde tutýarys.

Soňky döwürlerde sinonimler hadysasy bilen baglanyşykly leksika sinonimleri bilen bir hatarda sintaksis, grammatika sinonimleri hem dilçi alymlaryň ünsüni özüne çekip geldi. Dürli nukdaýnazardan çemeleşilip hem-de dürli garaýyşlara eýerilip, rus alymlary (M.K. Miluh, J.J.Kowtunowa, W.P. Suhotin we ş.m.) tarapyndan ençeme ylmy-barlag işleri ýerine ýetirildi. Şeýlelikde, sinonimler hadysasy şu güne çenli özüniň gutarnykly çözgüdini tapyp bilmedik hadysalardan, çylşyrymly meselelerden biri bolup galýandygyny ykrar etmeli bolýarys.

Türkmen diliniň sözlük düzümi baý hem-de hertaraplydyr. Ol jemgyýetiň ähli pudaklaryna degişli sinonimleri öz içine alýar. Olardan käbiri- adamyň kesp-käri, wezipesi, her hili duýgy-düşünjesi, gylyk-häsiýeti,

adam agzalary, geýim-gejim, garyndaşlyk, iýmit, iýmek-içmek, ösümçilik, haýwanat, tebigy hadysalar, reňk, ölçeg, san, tehnika, mör-möjekler dünýäsi, lukmançylyk we ş.m. bilen baglanyşykly sinonimlerdir.

Jemgyýetiň dyngysyz ösmegi we şonuň bilen baglanyşykly ynsanyň aň-düşünjesiniň artmagy netijesinde töwerekdäki hadysalaryň, närseleriň we ş.m. dürli aýratynlyklaryna, aýry-aýry häsiýetlerine, olarda bolup geýýän özgermelere akyl ýetirip, diliniň aňladýş serişdeleriniň baý, hertaraply bolmagyny talap edýär. Bu talaby kanagatlandyrmak üçin bolsa täze sözleriň döredilmegi, dilde öň bar bolan sözleriň goşmaça, täze manylarda ulanylyp, olaryň her hili aýratynlyklaryny, öwüşginliklerini görkezmek üçin diliň ähli mümkinçilikleriniň peýdalanylmagy zerur bolýar.

Sinonimleriň döreýiş çeşmesi, döredilşi köpgyraňlydyr. Belli bolşy ýaly, käbir sözler birnäçe many aňladyp gelýärler. Şonuň ýaly sözleriň käbir manysy sinonim döretmäge gatnaşyp bilýär, täze-täze sinonimler hatarynyň peýda bolup durmagyny üpjün edýär, diliň sinonimlerini birsyhly baýlaşdyrýar. Her bir diliň özüne mahsus bolan özboluşly aýratynlyklary bar, ol aýratynlyklaryň biri-de sözleriň köpmanylylyga eýe bolmagydyr. Käbir sözler özüniň ulanylyşlaryna görä iki, üç, dört, kä ýagdaýlarda ondan-da köp many aňladýarlar. Sözler emele gelenlerinde, birnäçe manyly bolup ýüze çykmaýarlar, olar ýalňyz manyly emele gelýärler. Sözüň köpmanylylygynyň oňaly taraplaryndan biri-de dilde sinonimleriň peýda bolmagyna uly täsir etmegidir. Köpmanyly sözleriň sinonimleri döretmekde goşmaça manylarynyň her haýsysy aýratyn sinonimler hataryny hasyl edip bilýärler, şonuň üçinem bir söze emçeme hatarlarda gabat gelmek bolýar.

Edebi diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagyna, ösmegine we timarlanmagyna türkmen diliniň şiweleri-de öz täsirini ýetirip durýar. Şoňa görä-de, türkmen diliniň sözlük düzüminiň öz içki mümkinçilikleri netijesinde şiweleriň hasabyna baýlaşyp durmagy, şonuň ýaly-da türkmen diliniň

şiweleriniň edebi diliň täsirine düşüp durmaklary, bir düşüňjani başga-başga şiwe sözleriniň üsti bilen aňlatmaklyga esas döredýär. Ýazyjylardyr şahyrlar şiwe sözlerini ýa-da aňlatmalary edebi dile ornaşdyrýarlar. Olar diliň bu serişdesini dürli çeperçilik-stilistika maksatlary üçin ulanýarlar. Ol sözleriň birentegi edebi dile ornaşyp, ýaşamaklaryny dowam edýärler. Şunlukda, edebi dilde öňden bar bolan sözler bilen bir hatarda ugurdaş edilip, şol düşüňjani aňladýan käbir şiwe sözleriniň deň derejede ulanylyp başlanmagy dilde sinonimler hatarynyň peýda bolmagyna eltýär.

Galyberse-de, janly gepleşikde, ylaýta-da çeper edebiýatda sözler özleriniň göni manylarynda ulanylyşlary ýaly, göçme manylarda hem ulanylýarlar. Göçme manyda ulanylýan käbir sözleriň dil ulgamynda sinonimleşip bilmeýändiklerini hem belläp geçmegimiz gerek, olar hususy ulanylyşa has bolup, göçme manylary diňe umumy jümläniň (kontekstiň) içinde ýüze çykýar. Sözleriň göçme manylarda ulanylyşlary dürli-dürlüdür. Olara mysal edip, edebi sözleýiş öwürümleriniň, çeperçilik bilen aňladylýan aňlatmalaryň (troplaryň) birnäçe görnüşlerini, ýagny metonimiýany, meňzetmäni, metaforany, allegoriýany, sinekdohany görkezmek bolar. Bu troplar özleriniň çeperliligi, aýdyňlygy we täsirirliligi bilen tapawutlanýarlar.

Ýazyjylar köplenç okyja hiç bir täsir edip bilmejek ýönekeý, sada sözleri we aňlatmalary şahyrana troplar bilen çalşyryýarlar. Şunlukda, sinonimleriň emele gelmeginde şol troplar görnükli orun tutýar. Bu hili ýol bilen hasyl bolýan sinonimleri şert bilen şahyrana sinonimler diýip atlandyryp bolar. Olar göçme manyda ulanylýan çeper sözler we aňlatmalardyr. Sözleriň göçme manylarda ulanylmagy sözleriň köpmanylylygy bilen berk baglanyşykly bolup, olar täze-täze sinonimler hatarynyň ýüze çykmagyna sebäp bolýarlar.

Sinonimler hataryny düzýän sözleriň her biri nusgawy we çeper edebiýatdan, gazet-žurnallardan hem-de beýleki çeşmelerden, ylaýta-da

Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň söz öwreniş we sözlükçilik, terminologiýa bölüminiň 1953-54-nji ýyllarda toplanan kartoteka fondundan we janly gepleşikden alnan tassyklaýjy mysallar bilen üpjün edilipdir. Her bir sinonim sözleri sözlügi elipbiýi tertibinde berilipdir.

Meselem, **Aba ser. Kaka.**

Abat 1. ser. Bitin 2. ser. Tükel.

Başy sagyň- maly tükel (Nakyl).

Abraý, at-abraý, at-owaza, at-dereje, mertebe, dereje, saldam, sarpa, hormat, şöhrat, owaza, laýyk, hatyra, şöket, şan, şerapat

Köpçülik tarapyndan ykrar edilýän belent dereje. *Abraý üçin ömür durky çalyşmalysyň* (Ş.Geldiýewa). *Onuň at-abraýy il arasyna ýaýrady* (Ö.Möwlamow). *At-owaza gazanmak. At-derejä ýetdiň, işde ulaldyň* (A.Kowusow). *Adamyň mertebesini, abraýyny diňe adamlar döredýän ekeni. Biz muny uly dereje diýip bilýäris* (B.Seýtäkow). *Serdaryň saldamy has agramlyrakdyr* (B.Kerbabaýew). *Sen ullakan şöhrat gazanarsyň!* (A.Durdyýew). *Owazasy ýeriň ýüzüni tutan* (Ata Salyh). *Asylly we seresap keymir laýykатыny peseldýä* (<<Edebiýat we sungat>>gazeti) *Şu perizadyň hatyrasy üçün goýbolsun edäýeli!* (<<Edebiýat we sungat>>gazeti). *Men gurbanam şöketiňe, şanyňa* (SH), *Ýagşydan – şerapat, ýamandan – kesapat* (Nakyl).

Abraýly, atly, at-abraýly, atly-abraýly, mertebeli, ýüzli, derejeli, hormatly, sylagly, hatyraly, sarpaly, deňli-derejeli

Abraýa eýe bolan, köpçülik tarapyndan hormatlanýan, sylanýan.

Okasaň abraýly adam bolarsyň, oglum! (T.Jumageldiýew). *Biziň şu atly-abraýly hojalykda bolmak arzuwymyz amala aşdy* (<<Edebiýat we sungat>>gazeti). we ş.m.

III BAP. Türkmen dilinde dialektologik sözlükleriň düzülişi

Dialektlere degişli maglumatlaryň diliň taryhy ösüşine dogry düşünmekde, onuň aýry-aýry maglumatlaryny töwerekleýin yzarlanmakda uly ähmiýeti bolýar. Dialektler edebi diliň bolşy ýaly belli bir kadalara eýerip ýaşamaýarlar. Şoňa görä, edebi diliň emele gelýän we kämilleşýän döwründe onuň çäginde ulanylyşdan galýan dil maglumatlaryny şiweler özlerinde saklaýarlar. Diýmek, şiweleri öwrenmek edebi diliň ösüş ýoluny yzarlanmakda-da uly ähmiýete eýedir.

Şiwe maglumatlaryny mümkin boldugyça dolulygyna hasaba almak häzirki zaman edebi diliniň sözlerini bütin köp öwüşginliliginde, göz önünde tutmak, sesleri we goşulmalary ähli görnüşlerinde hasaba almak üçin hem zerur. Ýazyjylar we şahyrlar dürli maksatlar bilen diňe çäkli bir ýaýrawda ulanylýan sözleri, goşulmalary öz eserlerinde ulanýarlar. Şu jähtden garasaň, şiweleriň maglumatlaryny doly öwrenmegiň çeper edebiýata has çuňňur düşünmäge kömek edýänligini-de bellemek bolar.

Şiwe maglumatlaryny mümkin boldugyça doly öwrenmek halkyň taryhyny, etnografyýasyny, taryhy çeşmeleri, şu günki edebiýaty öwrenmek, şeýle hem türkmeniň beýleki halklar bilen bolan taryhy gatnaşygyny yzarlamak üçin gymmatly we ähtibarly esaslanma bolarlyk delilleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Belli bir diliň šiwe gurluşyny hemme taraplaýyn, doly öwrenmek ähli türki dilleriň we taryhy golaý gatnaşykda ýaşalan beýleki maşgala degişli dilleriň taryhy-deňeşdirme we taryhy-degşirme grammatikasyna degişli umumylaşdyryjy işleri döretmekde, şonuň ýaly-da, aýratynlykda alnan diliň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir. Ine, şu sebäplere görä, beýleki dünýä dillerinde bolşy ýaly, türkmen dil biliminde hem şiweleri öwrenmekligi uly üns berlip gelindi.

Türkmen şiwelerini ylmy esasda, yzygiderli öwrenmek işi XIX asyryň ortalaryndan bäri belli bir utgaşyklylykda dowam etdirilip gelinýär. Bu iş ilki-ilkiler, mümkinçilik bolşuna görä, alnyp barlypdyr. Şeýle diýenimizde dürli maksat bilen Türkmenistanyň çäklerine gelen adamlaryň ýazgylarynda duşýan türkmen diline we şiwelerine degişli maglumatlary göz önünde tutýarys. XX asyryň başlaryndan şeýle işleriň sany barha köpelişip ugraýar. Bu işler barada A. N. Samoýlowiçiň (seret: Самойлович А.Н. Записки Восточного отделения Русского археологического общества, Т.17, Вып. 1, Спб, 1906), A.P.Poseluwewskiniň (seret: Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка, Ашхабад, 1936) işlerinde yzygiderli durulýar.

Türkmen diliniň şiwelerini meýilnamalaýyn işlemek XX asyryň birinji ýarymynda ýola goýuldy. 1927-1936-njy ýyllarda ýörite iş saparlary guralyp gökleň, anew, ärsary, saryk, nohur diýalektlerine, teke diýalektiniň mary gepleşigine, ýomut dialektiniň günbatar gepleşiklerine degişli maglumatlar toplanylýar. Bu maglumatlar A.P.Poseluwewskiniň ýokarda ýatlanan işinde häsiýetlendirildi.

Uruşdan soňky ýyllarda türkmen şiwelerini aýry-aýrylykda fonetik, morfologik, leksik taýdan, monografiýa görnüşinde derňemek işi ýola goýuldy. Türkmen diliniň Türkmenistanyň çäklerindäki çowdur, alili, ýomut, salyr, nohur, saryk, gökleň, teke, sakar, hasar, anew, ärsary, ata, garadaşly, ýemreli, olam, arabaşy, ýemleri, kyraç dialektleri öwrenildi. Şonuň bilen birlikde, Türkmenistanyň çäginde daşarda ýerleşen şiweleri öwrenmekligede uly üns berildi. Türkmen diliniň Stawropol, астрхан gepleşikleri, Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşikleri, Özbegistanyň Buhara oblastyndaky türkmen gepleşikleri aýry-aýrylykda düýpli öwrenildi.

Soňky ýyllarda toplanan maglumatlar esasynda ýazylan umumylaşdyryjy işler neşir edildi. Olardan J.Amansaryýewiň “Türkmen diýalektologiyasy” (Aşgabat, 1970), Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat

institutynyň çap eden “Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki” (Aşgabat, 1970), N.Nartyýewiň “Türkmen diliniň dialektologiyasynyň esaslary” (Çärjew, 1994) atly kitaplary görkezmek bolar.

Şeýle-de bolsa, türkmen şiweleriniň öwrenilişine umumylykda seretseň, ärsary, sakar, ata, arabaçy, olam, kyraç dialektleriniň aýry-aýrylykda öwrenilendigine garamazdan, beýleki welaýatlar bilen deňeşdireniňde Lebap welaýatynda heniz öwrenilmedik gepleşikleriň köpdügi aýratyn belli bolup durýardy. Şeýle ýagdaýy döredýän bu welaýatda maýda gepleşikleriň juda köp ýerleşendigi; Olaryň hemmesiniň düýpli öwrenilmänligidi. Gepleşikleriň gerekli derejede öwrenilmändigi üçin olar biri-birinden düýpli parhlanýan ýaly, şoňa görä-de, olaryň her birini aýratynlykda öwrenmek zerur ýaly bolup görünýärdi. Olara degişli maglumatlaryň içgin öwrenilmegi bu welaýatda ýerleşen gepleşikleriň dürli öwüşginlidigine we köp sanlydygyna garamazdan olary çäk taýdan aýry-aýry toparlara birleşdirip öwrenmegiň mümkindigini görkezdi. Golaý ýaşamak, ýakyn gatnaşykda bolmak gepleşikleriň biri-birine golaýlaşmagyna alyp gelipdir. Şuny göz önünde tutup, heniz öwrenilmedik gepleşikler: a) “Saýat raýonynyň türkmen gepleşikleri” ady bilen bir ýerde alnyp G.Saparowa; b) “Çärjew topar gepleşikleri” ady bilen bir ýerde alnyp S.Arazkulyýew we N.Mawyyýew; c) “Kerki topar gepleşikleri” ady bilen bir ýerde alnyp O.Çommadow tarapyndan öwrenildi. Bu maglumatlaryň belli bir bölegi soňra “Türkmen diliniň Kerki topar dialektleri” (O.Çommadow), “Farap dialekti” (S.Arazkulyýew) atlary bilen çap edilip köpçülige ýetirildi. G.Saparowa we N.Mawyyýew tarapyndan ýazylan işler heniz golýazmalygynda galýar.

Eliňizdäki işde türkmen diliniň ýerli gepleşikleriniň öwrenilişinde täze başgançak bolan “Türkmen diliniň dialektologik atlasy” üçin toplanan, kartalaşdyrylan we düşündirmeler ýazylan, ýagny lingwogeografik usulda öwrenilen baý maglumatlary teswiri esasyda beýan edip, dil maglumatlaryny

deňeşdirme – taryhy we bitewülik usullarynda derňäp köpçülige ýetirmek göz önünde tutuldy. Şeýle etmegi talap eden esasy görkezgiç 1964-1976-njy ýyllaryň dowamynda toplanan türkmen gepleşikleriniň geografiýasyna, şiwewekilleriniň taryhyna, etnografiýasyna, medeniýetine degişli maglumatlaryň, şeýle hem lingwistik maglumatlaryň belli bir böleginiň ylmy dolanşyga şu güne çenli girizilmänligidir.

Işin bähbidi üçin, öňi bilen, XX asyryň II ýarymynyň türkmen şiweleriniň ösüşindäki özboluşlylyga gysgaça göz aýlamak zerur.

XX asyryň II ýarymynda türkmen şiweleriniň ählisine mahsus bolan esasy özboluşlylyk olaryň edebi diliň täsirine barha we barha güýçli eýerenligidir. Ondan öň dialektlere aralaşan dil birligi şiweleriň öz içki fonetik düzgünine has köp boýun egen bolsa, XX asyryň ikinji ýarymynyň türkmen şiwelerinde edebi diliň sözünü, goşulmasyny ýa-da sesini edebi dildäki ýaly aýtmaga ymtylyş üzüň – kesil güýçlendi. Bu özboluşlylyk, öňi bilen, her bir türkmeniň edebi dilde geplemäge ymtylyşynyň ösýändigini we durmuşyň talabyna eýerip dürli dialekt wekilleriniň bir ýerde işlemäge, ýaşamaga, okamaga barha köpçülikleýin gatnaşmaly bolýandyklary bilen baglanyşyklydyr. Bu ugurda köpçülik serişdeleriniň gazetleriň, žurnallaryň, kitaplaryň, telewizoryň, radionyň, medeni ojaklaryň geçirýän köpçülik çäreleriniň, mekdepleriň, çagalar baglarynyň we ş.m.leriň-de uly paýy bar. Türkmen durmuşynda bolup geçen şu hili öňe gidişlikler türkmen edebi diliniň öz dialektlerini özüne golaýlaşdyrmagyna doly şert dörettdi. Bolsa-da, şu ugurda aýratyn bellennmeli bir ýagdaý bar. Ol edebi diliň täsiriniň dialekt wekilleriniň ählisine gyrađen bolmaýanlygydyr.

Türkmen edebi dili çalasowat ýa-da sowatsyz, önümçilige gatnaşmaýan ýaşulularyň we ýaşuly aýallaryň sözleşşine bir hili, orta mekdebi gutaryp, öz obalarynda işe galan, esasy öndüriji köpçüligiň sözleşşine ýene bir hili we ýokary bilimli, köpüň öňüne düşüp ýörenleriň sözleşşine başga bir hili täsir

edýär. Edebi diliň šiwe wekillerine täsiri olaryň käri, ýaşy, sowatlylyk derejesi, jemgyýetçilik önümçiligine gatnasygy, šiwe wekilleriniň işjeňlik derejesi bilen aýrylmaz bagly bolýar. Barlaglaryň görkezişine görä, XX asyryň II ýarymynda edebi diliň şiwelere täsiri barha okgunly we yzygiderli häsiýete eýe boldy. Ýokarda gören ýagdaýymyz bilen bagly her bir şiwäniň çäginde belli bir özboluşlylyga eýe bolan üç hili sözleşşi synlamak mümkin boldy. Olary şu aşakdaky ýaly görkezmek boljak:

Çalasawat ýa-da sowatsyz, önümçilik işlerine gatnaşmaýan, jemgyýetçilik bilen ýygý aragatnaşykda bolmadyk ýaşulularyň we garry aýallaryň sözleşşi. Bularyň sözleşşinde köneleşýän sözler köp duşýar. Olaryň sözleşşi, esasan, öý hojalygyny dolandyrmakda işledilýär. Ýaşuly nesil bilen birlikde ýokary bilimli, orta bilimli, šiwe wekilleriniň esasy bölegini düzýän ýaşlar we orta ýaşlylar şol ýaşulular bilen sözleşenlerinde olaryň dilinde duşýan könelişýän sözleri ulanýarlar.

Şu döwürde maglumat toplanan obalaryň kämillik ýaşyna ýeten ýaşlarynyň şeýle hem orta ýaşlylaryň hemmesi diýen ýaly orta bilimlidi. Olar esasy öndüriji güýji düzýärler. Bular šiwe wekilleriniň önümçilik we jemgyýetçilik işlerine işjeň gatnaşýan, radio, telewideniýe gepleşiklerini yzygiderli diňleýän, metbugat bilen tanyş, medeni çärelere goşulyşýan bölegini düzýärler. Bularyň sözleşşi šiwe wekilleriniň köpçülikleýin üýşýän ýerlerinde (toýlarda, medeni çärelerde we ş.m.) ulanylýan, şiwäniň şol wagtdaky ýagdaýyny görkezýän sözleşşidir.

Bu sözleşşi, ýaşuly nesliň sözleşşi bilen deňeşdireniňde, edebi dile has golaýdygyna garamazdan, sözleşişlerine ýörite üns berip geplemeseler, ýagny başga şiwäniň ýa-da edebi diliň wekili bilen sözleşmän, özara biri-biri bilen sözleşenlerinde šiwe birliklerini ýeterlik ulanýarlar. Eger olar öz sözleşişlerine ýörite üns berseler, meselem, resmi ýagdaýda çykyş etmeli bolsalar we ş.m., edebi dilde sözleşärler.

Ýokary bilimlileriň, köpçüligiň öňüne düşýän, resmi ýagdaýlarda köp sözlemeli bolýan şıwe wekilleriniň sözleşşi. Bular köplenç edebi dilde sözleşýärler. Belli – belli halatlarda, meselem, ýaşulular bilen pikir alyşmaly bolanlarynda we ş.m. öz şiwelerinde arassa sözlemegi başaryrlar.

Ýerli gepleşiklerden maglumat toplanymyza, şıwe wekilleriniň ählisiniň sözleşşini-de göz öňünde tutduk. Şonuň bilen birlikde, şiwäniň şu günki ýagdaýyny görkezýän tekstleri ýazyp almaklyga artykmaçlyk berildi.

XX asyryň II ýarymynyň türkmen obalarynda önümçilik we jemgyýetçilik işlerini ýerine ýetirýänler, esasan, orta ýaşlylar we ýaşlar boldular. Şoňa görä-de, esasan şol sözleşşe, ýokardaky şertleýin bölüşimizdäki ikinji topar sözleşşe üns berildi. Şol adamlaryň sözleşşini köpçülik arasynda, hojalykda, işde biri-biri bilen sözleşenlerinde, ýagny öz sözleşişlerine ýötite üns bermeyän halatlarynda ýazyp aldyk. Şonuň bilen birlikde, ýaşulularyň dilinde duşýan, könelişýän dil birliklerini has doly hasaba almaklyga-da aýratyn üns berildi. Şeýle edilip ýygňalan maglumatlar şiwäniň bolşuny doly hasaba almaga mümkinçilik berdi.

Pikirimiziň takyk bolmagy üçin, gürrüňi mukry gepleşiginden ýazyp alan maglumatlarymyzyň mysalynda dowam edeliň:

Ata:nyň ýüzüne **garamyýaram**.

Öýlentirse, jaýlantyrsa^ **volady**.

Şüpille diýip **gepliýä:r**.

Ind üzümle?(i) **pişýo:r**.

Şol bir gepleşikden alnan mysallara üns berseň, häzirki zamanyň dört hili goşulmada aňladylandygy görünýär. Gepleşikde olaryň fonetik öwüşgünleri-de duşýar. Şeýle bolanda şu goşulmalaryň haýsy birini gepleşikde esasy görnüş edip saýlap almak ýörite üns bermegi talap edýär.

Mysallara üns berseň, häzirki zamanyň =ýa:r we =ýo:r (ses öwüşginleri bilen) şekilleri degişlilikde edebi diliň (=ýa:r) we ärsary dialektiniň (ýo:r)

täsiridigini görmek bolýar. Onuň şeýledigini ýokarda şertleýin parhlandyrylan üç hili sözleýşi göz önünde tutup kesgitlemek bolýar. Häzirki zamanyň şu hili goşulmalar bilen aňladylyşy ýokary bilimlileriň we orta bilimli köpçüligiň sözleýşinde gabat gelýär. Ýaşuly nesliň sözleýşinde duşmaýandygy ýa-da örän seýrek gabat gelýändigini ol goşulmalaryň ýerli gepleşige soňky döwürde aralaşan dil görkezgijidigini aýtmaga esaslanma bolýar.

Bu gepleşikde çekimliniň gysga aýdylmagy bilen **=ýar** goşulmasy arkaly häzirki zamanyň aňladylyşy-da bar. Muny näme bilen düşündirmek bolar?

Bu ýagdaýda hem barlaýjy, öňi bilen, onuň haýsy nesliň sözleýşinde bardygyna ýa-da işjeň ulanylýandygyna üns bermelidir. Mukry diýalektinde işligiň häzirki zamanynyň **=ýar/ýer**, **=ýa/=ýe** goşulmasy, esasan, ýaşuly nesliň gepleşiginde özi-de seýrek ulanylýar. Bu ol goşulmanyň gepleşikde öň işjeň bolup, indi könelişýändiginiň alamatydyr. Şu görkezgije esaslanyp, şu goşulmanyň diýalektde taryhy bir wagtda işjeň bolan bolmagynyň mümkindigi baradaky netijä gelmek ýalňyş däl. Şeýle çaklamanyň delilini, elbetde, şiwäniň geçen taryhy ýoluny yzarlap tapmak bolar. Diýmek, şiwä wekilleriniň etnografik taryhyna nazar aýlamak zerur.

Murky dialektiniň wekilleriniň etnografik taryhyna degişli legendalarda (bu ugurda ýazuw maglumatlary ýok diýerlikdir) belli bir taryhy döwürde olaryň Garrygala sebitlerinde ýaşandyklary barada maglumat bar. Şol döwürde agzalan çäkde ýaşan, megerem, mukrular bilen golaý gatnaşykda bolan dialekt wekilleriniň birnäçesinde (Meselem, gökleň, ata dialektlerinde, ýomut diýalektiniň demirgazyk gepleşiginde) işligiň häzirki zamanynyň şu goşulmasy işjeň ulanylýar. Şu görkezgiçler bu goşulmanyň murky dialektinde edebi dilden aralaşan goşulmanyň (**=ýa:r/=ýä:r**, **=ýa/ýä:**) çekimlisiniň gysga aýdylmagy bilen ýüze çykan görnüşi dældigini aňladýar. Diýmek, bu mukry dialekti üçin könelişýän goşulmadyr.

Mukry dialektinde =ady/=edi goşulmasy orta bilimli, şol obada ýaşayan we işleýän ýaşlarda we orta ýaşlylarda işjeň ulanylýar. Şeýle hem bu goşulma ýaşulularda, ýokary bilimlilerde-de duşýar.

Şu görkezgiçden hasap tutup, murky dialektine häsiýetli goşulma diýip =ady/=edi görnüşi öňe çykarmak dogrudyr.

Dialektde =ýo:r goşulmasy bilen häzirki zamanyň aňladylyşy ärsary dialektinden geçipdir. Bu ýagdaý türkmen dilindäki maýda şiweleriň öz töweregini gurşayan şiwäniň dil birliklerini-de özüne kabul edýändigini görkezýär.

XX asyryň II ýarymynda ýerli gepleşigimize häsiýetli bolan aýratynlyklaryň biri-de edebi diliň öz şiwelerine üznüksiz we yzygiderli täsir etmesi, olary barha güýçlenýän ýagdaýda özüne golaýlaşdyrmasy boldy. Şonuň bilen birlikde, ýerli gepleşikleriň hut öz içinden olaryň edebi dile golaýlaşmagyny tizleşdirýän ýagdaýlar hem ýüze çykdy. Şolaryň esasalaryny göreliň.

Edebi dile degişli dil birligi ýerli gepleşigiň degişli dil birligini ulanylyşdan çetleşdirýän wagtynda, ýeri bilen, ýerli gepleşigiň köpçülik bölegi edebi dile degişli dil birligini ulanyp ugraýar. Şeýle halatlarda, aglaba ýagdaýda, ýerli gepleşikdäki aýdylyş ýaşuly nesliň sözleýşinde heniz ýaşamagyny dowam edýär. Şu ýagdaýda ýaşlaryň, orta ýaşlylaryň arasynda ýaşuly nesliň sözleýşinde saklanýan dil birligine tankydy garamak ýüze çykýar. Şeýle bölüş ýaşuly nesliň-de edebi diliň birligini ulanmagynyň tizleşmegine täsir edýär. Şeýle halatlar gabat gelende ýerli gepleşige edebi dildäki dil birliginiň mahsusdygyny nygtamak bilen, onuň ýerli aýdalyşynyňda ýaşulularyň sözleýşinde ýaşaýandygyny bellemek dogry bolýar.

Öň aýry-aýry bolan, hersinde bir şiwäniň wekilleri ýaşan obalaryň bir çäge göçüp gelmekleri, bir hojalykda bile işlemekleri, biri-birleri bilen nika

gatnaşygyna girmekleri we ş.m. olaryň meňzeş sözleşmeklerine alyp gelýär. Şeýle obalarda dürli sözleşşiň haýsydyr biriniň köpçülikleýin kabul edilmegine garanda, olaryň edebi diliň birliklerini kabul edýän halatlary ýygy bolýar. Mysal üçin, şol wagtky Dostlyk raýonynyň Daşrabat oba Lenin adyndaky kalhozynda mukry, olam, surhy, ärsary şiweleriniň wekilleri garyşyp ýaşardylar. Şol obadan maglumat toplanymyzda, šiwe wekilleriniň sözleşşiniň şol şiweleriň haýsydyr biriniň wekilleri ýaşayan obalaryndakydan edebi dile has golaýdygyna göz ýetirdik. Şeýle obalaryň bardygy, umuman, hasaba alynsa-da, esasy maglumaty dialekt wekilleriniň köpçülikleýin ýaşayan obalaryndan ýazyp almagy dogry gördük. Hut şu sebäp bilen baglanyşykly etrap merkezlerinden, şäherçelerden maglumat toplamaklyga-da uly orun berilmedi.

Sözlenişi taýyndan edebi dile golaý, iri dialektiň golaýynda, edebi dilden oňa görä güýçli tapawutlanýan maýda gepleşik ýerleşýän bolsa, onda ýerli gepleşige iri dialektiň-de, edebi diliň-de täsiri bolýar. Şeýle halatda, maýda gepleşigiň wekilleri öz sözleýişlerindäki, iri dialektdeki, edebi dildäki sözlenişiň üçüsiniň birliklerini şol bir hyzmat üçin ulanýarlar. Şeýle bolanda, edebi dil ýaşlaryň we orta ýaşlylaryň sözleşşine tiz aralaşýar. Dialektiň dil birligi, şeýle hem, iri dialektden aralaşan dil birligi ulanylyşdan çetleşýär. Şundan soň hut şeýle ýagdaý ýaşuly nesliň sözleşşinde-de bolup geçýär. Netijede, şu ýagdaý ýerli gepleşigiň edebi dile golaýlaşmagynyň tizleşmegine getirýär. Mysal hökmünde hatap dialektinden bir fonetik hadysasyny göreliň:

Pakta pyla:ny do:lty.

Ti:z **wagtta** ni:sini çektiler.

Bizler kema:la gelen döwürlerde **ýaxşy** nä:t sedä:m.

Şu mysallarda şol bir orunda **k, g, x** çekimsizleri ulanylýar. Şolaryň biri – **=k** ulanylyş dialektiň öz baýlygy. Şu gepleşikde **=x** ulanylyş goňşy ärsary dialektiniň täsiri bilen ýüze çykypdyr. Bu orundaky **=g** aýdylyş edebi diliň täsiridir. Şu ýagdaýda ýaşlaryň we orta ýaşlylaryň sözleýşinde **=g** ulanylyş agdyklyk edip ugraýar. Ol barha işjeňleşýär. Şeýle halatda edebi aýdylyşyň ýerli gepleşige ornaşyp barşyny synlamak, hasaba almak aňsat bolýar. Şu obada dürli sözleýşiň bardygyna göz ýetirmek, dialektiň indiki ýoluny kesgitlemek kyn bolmaýar. Şunuň bilen ugurdaş ýene bir ýagdaýy bellemek mümkin. Bu diýýänimiz halk döredijiligine degişli tekstler ýazylyp alnanda ýüze çykýar. Şeýle tekstlerde duş gelýän könelişen dil birliklerini gepleşik diline degişli diýmek kyn. Şol bir wagtda, onuň şive wekiliniň sözleýşinde duşandygy-da anyk. Şuny düşnükli etmek üçin, hatap dialektinden maglumat toplan wagtymyzda, şol wagtky Dostluk raýonynyň Kuýbyşew adyndaky kolhozynda ýaşayan, 1914-nji ýylda doglan, 7 klas bilimli Gurban Rejebowyň dilinden:

Kemend(i)^ i:zine tarty↕v^ ugrady.

“Hup bolar” diýdi.

Huda:ga **myna:jat eýlä:p** bir söz diýjek şekilli – ýaly sözlemler ýazylyp alyndy. Şu sözlemlerdäki **kement sözi, hup bolar, myna:jat eýlä:p** söz düzümleri şive wekilleriniň häzirki sözleýşinde ulanylmaýar. Şeýle halatlarda ol hili dil birlikleriniň diňe halk döredijiliginde duşýandygyny bellemek zerur.

XX asyryň II ýarymynda “Türkmen diliniň dialektologik atlasy” üçin maglumat toplananda şu döwrüň türkmen şiwelerindäki bolup geýýän ýokarda bellän özboluşlyklarymyz doly göz önünde tutuldy. Şu “Atlas” üçin toplanan maglumatlaryň kartalaşdyrylmagy we ol kartalara düşündirişleriň

ýazylmagy türkmen diliniň şiwesynaslyk ylmynda taryhy ähmiýetli wakadyr. Çünki bu iş türkmen şiwesynaslyk pudagynda täze basgançak boldy. Bu iş üçin toplanan maglumatlaryň aýratyn ähmiýetliligi şunuň bilen aýrylmaz baglanşyklydyr. Şu ýagdaý häzirki başlanan işiň “Girişinde” Lingwogeografiýa barada, “Türkmen diliniň dialektologik atlasy” bilen baglanyşykly, gysgaça durup geçmegi talap edýär.

Bu işe XX asyryň 60-njy ýyllarynda girişildi.

1964-1966-njy ýyllarda Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň türkmen diliniň taryhy we dialektologiýasy bölümünde “Türkmenistanyň günbatar raýonlarynyň dialektologik atlasyny” düzmek meýilnamalaşdyryldy. İş “Meýilnama” düzmekden başlanyldy. Türkmen diliniň taryhy we dialektologiýasy bölüminiň ylmy işgärleri tarapyndan “Türkmenistanyň günbatar raýonlarynyň dialektologik atlasyna” maglumat toplamak üçin 70 soragy öz içine alýan “Meýilnama” düzüldi. Şu “Meýilnama” esasynda Balkanabat welaýatyndaky 32 obadan maglumat toplanyldy. Toplanan maglumatlar kartalaşdyryldy we degişli düşündirişler bilen üpjün edildi.

1967-1970-nji ýyllarda Türkmenistanyň demirgazyk etraplaryndan maglumat toplanyp ugraldy. Daşoguz welaýatyndaky ýerli gepleşikler üçin maglumat toplanymaly bolanda, öňki “Meýilnamadaky” soraglary peýdalanmak amatly bolmady. Ol “Meýilnama” girizilen dil birlikleri boýunça toplanjak maglumatlar Daşoguz welaýatynda ýerleşen şiweleriň esasy aýratynlyklaryny görkezmäge mümkinçilik berjek däl-di. Şoňa görä-de, öňki “Meýilnama” täzeden işlenildi. Indiki “Meýilnamada” diňe bir welaýatyň däl-de, türkmen şiweleriniň hemmesiniň esasy aýratynlyklaryny görkezmek göz önüne tutuldy. Munuň üçin “Meýilnama” fonetika degişli 28 sorag, morfologiýa degişli 26 sorag, leksika degişli 71 sorag girizilip, jemi 125 soraga ýetirildi.

1967-1970-nji ýyllaryň dowamynda Türkmenistanyň demirgazyk etraplaryndan maglumat toplanyldy. Bu etrapda ýerleşen 41 obadan ýatlanan “Meýilnama” boýunça M.Akmämmedow, S.Arazkulyýew, S.Atanyýazow, G.Saparowa, O.Çommadow, T.Guzyçyýew, N.Durdyýew dagynyň gatnaşmagynda maglumat toplanyldy.

Işin barşynda aýry-aýry welaýatlar boýunça “Atlas” düzmek bilen deňeşdireniňde türkmen diliniň şiwelerini dolulugyna öz içine alýan “Türkmen diliniň dialektologik atlasyny” düzmegiň ýerlikli boljakdygyna göz ýetirildi. “Meýilnama” täzeden gözden geçirilip, daşary ýurtlarda ýerleşen türkmen şiwelerinden doly maglumat toplamak işine girişildi. Ol maglumatlar ýörite işlenen “Meýilnama” esasynda ýygnaalmalydy. Şuny göz önünde tutup, “Meýilnama” täzeden gözden geçirildi. “Meýilnamanyň” heniz çap edilmändigini we “Atlas” barada ilkinji düşüňjeler bermek üçin ähmiýetini göz önünde tutup, käbir gysgaltmalar girizilip, ol barada, maglumat bermegi dogry görýäris.

Türkmen diliniň dialektleri we gepleşikleri boýunça öňki toplanan maglumatlar, ýazylan ylmy işler “Türkmen diliniň dialektologik atlasy” üçin “Meýilnama” taýýarlamaga girişmäge doly mümkinçilik berdi. Öňde belleýşimiz ýaly, Türkmenistan Ylymlar Akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň türkmen diliniň taryhy we dialektologiýasy bölümi bu işe 1964-nji ýylda girişdi.

Dialektologik atlas düzmeklik taryhy taýdan uly ähmiýete eýe bolup, bir diliň şiweleriniň aýry-aýry dil birlikleriniň ýaýran çäklerini görkezmäge we dialekt hem-de gepleşikleri özara toparlara bölmäge mümkinçilik döredýär. Şeýle iş türki dilleriň her biriniň dialektologik atlasy düzülip gutarylandan soňra, şol dilleriň umumy dialektologik atlasyny döretmäge, sonuň esasynda bolsa, türki dilleriň klassifikasiýasyny ylmy esasyda çözmäge giň ýol açýar.

Mälim bolşy ýaly, dialektologik kartalarda dürli bellikler bilen alamatlandyryljak hem-de belli bir tertipde yzygiderli ýerleşdiriljek dil görkezgiçleri “Meýilnama” esasynda toplanymalydyr. Şoňa görä-de, “Meýilnama” düzülen türkmen diliniň dialektdir – gepleşikleriniň ählisi nazara alyndy we dialekt wekilleriniň sözleýşine häsiýetli, diliň taryhy üçin ähmiýetli diýilip hasap edilen esasy maglumatlar saýlanyp alyndy. Şonuň bilen birlikde, beýleki türki dilleriň dialekt we gepleşiklerine has bolan käbir aýratynlyklar hem göz önünde tutuldy.

Şiweleri lingwogeografik ýol bilen öwrenmek diliň taryhy üçinem, şu günü we geljegi üçinem düýpli ylmy ähmiýete eýedir. Türkmen şiwesynaslarynyň şu usul bilen Eýrandaky, Owganystandaky, Yrak, Siriýa we ş.m. ýurtlardaky türkmen şiwelerini öwrenmeginiň geljegiň işidigini göz önünde tutup, bu usul baradaky maglumatlary “Türkmen diliniň dialektologik atlasynyň” mysalynda beýan etmegi dogry görýäris.

Lingwistik geografiýa dil biliminiň bölümleriniň biri bolup, ol seslere, goşulmalara, sözlere degişli şiwelere aýratyn häsiýetli bolan dil birliklerini toplaýar we olardaky dil hadysalarynyň ýaýran giňişligini kartalaşdyryp, olary halkyň taryhyny, ýazuw çeşmelerini, hadysanyň ýaýran giňişliginiň häzirki we taryhy geografiýasyny göz önünde tutup derňeýär. Kartalaşdyrylan dil birliginiň ýüze çykmagynyň we ýaýramagynyň sebäplerini düşündirýär.

Lingwistik geografiýa şiwes maglumatlaryna esaslanýar. Şu jähtden ol şiwes öwrenişiniň aýrylmaz bir bölegidir. Lingwogeografiýanyň ylmy taýdan örän ähmiýetli tarapy saýlanyp alnan maglumatyň ýaýran giňişligini wagtyň anyk bir böleginde hasaba alyp, görkezme esbapdaky ýaly edip kartada görkezýänligidir. Bu aýdylan lingwogeografiýanyň ilkinji artykmaçlygy bolup, onuň has ähmiýetli ýeri alnan dil görkezgijiniň näme üçin şol giňişlige häsiýetlidiginiň sebäplerini-de düşündirýänligidir. Diýmek, lingwogeografiýa milli diliň ol ýa-da beýleki şiwesini hasaba almak bilen çäklenmän, onuň

şeyle bolmagynyň sebäplerini düşündirýär, diliň şiweleriniň biri – biri bilen nähili gatnaşykdaýygyny görkezme esbapda suratlandyrýar. Netijede, şiweleriň in esasy aýratynlyklary-da ýaýran giňişligi-de aýdyňlaşýar. Giňişlik we wagt lingwogeografiýanyň daýanjydyr. Ol mümkin boldugyça giň ýeri, mümkin boldugyça köp we häsiýetlendiriji delilleri gysga wagtyň dowamynda surata düşürýär. Her bir atlas diliň şu gününü görkezýän bölekdir. Şu jähtden lingwogeografiýa areal lingwistika bilen utgaşýar.

Lingwogeografiýa XIX asyryň ortalarynda şiwesynaslyk ylmynyň has ösen ýurtlarynda ýüze çykdy. Onuň işlenmeginde G.Wenker, F.Wrede, P.Meýer ýaly nemes alymlary, Žan Žilýeron, E.Edmon ýaly pereň alymlary uly goşant goşdular. Şiweleriň şu usulda öwrenilmeginiň ilkinji ädimleri şowly bolmady. Munuň sebäbi kartalaşdyryljak görkezgiçleriň ýüzleý, başdan sowma, gabat gelşine görä saýlanyp alynandygy, maglumatlar derňelende sowuk – sala, başly – barat çemeleşilendigi bilen baglanyşyklydy. Tejribe toplanmagy bilen bu säwlikler aradan aýryldy. Haçan-da, kartalaşdyryljak maglumatlar ýörite meýilnamaly seçilip alnandan we olaryň sebäplerini anyklamaga çynlakaý girişilenden soň lingwogeografiýanyň artykmaçlygy aýan bolup başlady. Şiwelere öňki garaýyşlaryň ahmal ýerleriniň sepi açylyp ugrady. Mysal üçin, öň bir şive anyk çäkli bir birlik hasaplanylýp gelnen bolsa, lingwogeografiýa şiweleriň tebigatyna şeýle gönümel, çyzgylaýyn garaýyşyň ýalňyşdygyny ýüze çykardy. Kartalar bir şiwäniň dürli maglumatlarynyň ýaýraýyş geriminiň deň dældigini görkezdiler. Bu şiwelere täzeçe garamaga alyp bardy. Netijede, lingwogeografiýa dil biliminiň uly geljegi bolan, täze ugry hökmünde ykrar edildi.

Türkmen lingwistik geografiýasynyň ýüze çykyşy “Türkmen diliniň dialektologik atlasynyň” düzülmegi bilen aýrylmaz baglanyşykly. Bu işiň ýörite “Meýilnamadan” başlanandygy we “Meýilnama” baradaky gerekli maglumatlary öňde gördük. Şundan soň indiki basgançak – “Meýilnama”

boýunça maglumat toplamak başlanýar. Bu işi iki hili ýol bilen alyp barmak mümkin: 1) anketa usuly; 2) gidip toplamak usuly. Bu usullaryň her biriniň öz artykmaçlygy we asgynlygy bar. Şulary aýry – aýrylykda göreliň.

Anketa usuly. Bu usul bilen maglumat toplananda, öňi bilen, “Meýilnama” köpeldilýär. Soňra ýerlerden “Meýilnamanyň” soraglaryna jogap iberip biljek adamlar seçilip alynýar. Olara işiň ugry we jogapkärçiligi düşündirilýär. Işleniş usuly bilen tanyşdyrylyp, jogap berilmeli soraglar bilen üpjün edilýär. Seçilip alnan adamlar her bir soragy aýry – aýry göçürüp, olaryň jogaplaryny ýazýarlar we gerekli ýere iberýärler. Şu usulda, birinjiden, az wagtda köp ýerden maglumat toplanýar; ikinjiden, maglumat iberýän adam ýerli gepleşiğe belet bolansoň, soraglara doly we dogry jogap taýýarlamaga mümkinçiligi uly bolýar. Bular anketa usulynyň artykmaçlyklarydyr.

Anketa usulynyň asgyn turapy toplanan maglumaty toplanýň özi däl-de, ýerli gepleşigi ýerinde synlamadyk başga biriniň işlemeli bolýanlygydyr.

Bu usulyň ýene bir ýetmezçiligi toplaýjynyň ýörite taýýarlykly däldigidir. Şeýle toplaýjy “Meýilnamada” göz önünde tutulmadyk, ýerli gepleşiğiň ýüzüne görkezýän zerur maglumatlara üns bermeyär. Şeýlelikde, ýerli ýagdaýa görä “Meýilnamanyň” üstüni ýetirmek mümkinçiligi aradan aýrylýar.

Gidip toplamak usuly. Bu usulda maglumaty ýörite taýýarlykly adamlar toplaýarlar, olaryň özüleri toplan maglumatlaryny işleýärler. Bu gidip toplamak usulynyň artykmaç tarapy. Bu usulyň asgyn ýeri: a) maglumat toplamaga has köp wagt gerek bolýar; b) gyssanmaçlyk zerarly nätakyklyklaryň göýberilmegi mümkindir.

“Türkmen diliniň dialektologik atlasy” üçin, ýerli şertleri göz önünde tutup, gidip toplamak usuly peýdalanyldy.

Şunda her soragy göçürip oturman, her obadan toplanan depdere (blanka) soragyň san görkezijisi goýuldy we sowalyň jogaby ýazyldy. Maglumat alynmaly oba ýerinde kesgitlenildi. Eger goňşy obalar bir şiwä degişli bolsalar, onda olaryň arasynyň azyndan 12km. bolmagy şertleşildi. Eger bir obada iki şiwäniň wekili ýaşayan bolsa, her gepleşige degişli özbaşdak depder dolduryldy. Edil şu garaýyşda goňşy obalarda dürli şiwäniň wekilleri ýaşayan bolsa, aradaşlyga seretmezden, her gepleşige degişli özbaşdak depder dolduryldy. Maglumaty, mümkin boldugyça, şol obada öňüp – ösen, başga ýerlerden ýaşamadyk ýa-da az ýaşan, çalasowat ýa-da sowatsyz ýaşululardan almaklyga ýörite üns berildi. Şoniň bilen birlikde, ähli ýaşajylaryň sözleşi-de göz önünde tutuldy. Öňürti her bir depderi doldurmak üçin zerur bolan tekstler ýazylyp alyndy. “Meýilnamanyň” her bir soragyna şol tekstleriň maglumatlaryna esaslanýan jogap berilýär.

“Fonetika” we “Morfologiýa” degişli ýazylan jogaplaryň sözlem içinde berkidilmegi zerurdyr. Şeýlelikde, her bir saýlanyp alnan obadan 125 jogaply depder dolduryldy. Depderi açan ýerinde maglumat alnan obanyň geografik ýerleşşi we ondaky şiwe wekillerine degişli maglumat berildi. Obanyň medeni derejesi ýaşajylaryň tire – taýpa bölünişigi ýaly maglumatlar ýazyldy. Depderiň soňunda gürründeş bolnan adamlaryň ady, atasynyň ady, ýaşı, tiresi, doglan ýeri, sowatlylyk derejesi, käri ýazyldy. Depderiň soňunda maglumat toplan adamlaryň ady getirildi. Şeýlelikde, Türkmenistanda, Özbekistanda, Täjigistanda, Orusýetde ýerleşen 341 obadan yzygiderli ýerleşdirilen maglumat toplanyldy. Birden artyk şiwe bolan obalardan iki, käte üç depder doldurylanlary-da boldy.

Maglumat doly toplanyp gutarylandan soň, ony doly gözden geçirmek, ýetmezi bolanlaryny düzetmek gerek bolýar. Soň nähili kartalaşdyrylsa gowy boljakdygyny anyklamak zerur. Şu maksat bilen kartalaşdyryljak obalar, olardan toplanan maglumat ýene bir gözden geçirilýär.

“Türkmen diliniň dialektologik atlasy” düzüleninde, onuň kartalaryna köp ilatly şäherleri, şeýle hem şäherçeleri, demir ýoluny, uly suw desgalaryny girizmek dogry görüldi. Olar obalaryň ýerleşen ýerini görkezmek üçin çelgi bolup hyzmat etmelidirler. Her oba nokat bilen bellendi we şertli san belgide aňladyldy. Obalaryň şu hili edip şertli alynmagyna torlama diýilýär. Tora giren obany iki hili edip aňladyp bolýar: a) Obanyň adyny ýazmak. Beýle edilse karta düşünmek aňsatlaşýar. Şeýle-de bolsa, sygyşyksyz bolýandygy üçin seýrek ulanylýar; b) obanyň adyny şertleýin belgide görkezmek. Bu sygyşyklylyk jähtden amatlydyr. Hut şu sebäpli “Türkmen diliniň dialektologik atlasynda” soňky usul ulanyldy. Tor taýýar bolandan soň gerek mukdarda köpeldilýär. Indiki başgançakda maglumatlar kartalarda ýerleşdirilýär we olara degişli düşündiriş ýazylýar.

Her bir obadan doldurylan depderde oba barada geografik, etnografik, medeni maglumatlar berilýär. Dialektologik işlere, dil maglumatlaryna başlamazdan ozal, şiweleriniň etnografik taryhyny yzarlamak häsiýetlidir. Bu şiwäniň özboluşlylyklaryna dogry düşünmek we düşündürmek üçin zerurdyr. Türkmen şiwelerini ylmy esasyda öwrenmek işinde bu maglumatlar has-da zerur. Çünki türkmen diliniň ýerli gepleşikleri diňe ýerleşen çägene görä däl-de, haýsy tire – taýpa degişlidigine görä-de parhlanýarlar. Ýagny, türkmen diliniň gepleşikleri diňe territorial däl-de territorial – etnik şiwelerdir. Şiweleri lingwogeografik usulda öwrenmek saparlar döwründe toplanan baý ekstralingwistik maglumatlary geregiçe peýdalanmaga doly mümkinçilik bermedi. Ol maglumatlar bolsa, türkmen diliniň her bir meselesi bilen birlikde, türkmen edebi diliniň dialekt esasy, türkmen dialektleriniň klassifikasiýasy ýaly heniz gutarnykly işlenilmedik meseleleri öwrenmekde-de düýpli ylmy ähmiýete eýedir. Şeýle maglumatlar taryh, etnografiýa, geografiýa we ş.m. ylymlar bilen iş salyşýanlaryň-da üns

bermegine mynasypdyr. Şoňa görä-de, eliňizdäki işi ýerli gepleşikleriň ekstralingwistik maglumatlaryny bermekden başlamagy dogry gördük.

XX asyryň II ýarymynda toplanan “Türkmen diliniň dialektologik atlasynyň” maglumatlary türkmen şiweleriniň klassifikasiýasyna takykklamalar girizmegiň zerurdygyny görkezipdir. Ol maglumatlara üns berseň, türkmen şiweleriniň Merkezi toparynyň, Günübatar toparynyň, Gündogar toparynyň, we Demirgazyk biri – birinden parhlanýan birlikleri düzýändigini görmek bolýar. Şonuň üçin hem häzirki dialektologik sözlüklerde getirilen maglumatlar şu netijä görä berilipdir.

Sözlügiň gurluşy meselesine gelsek, şözlüğe alnan baş sözler elipbiý tertibinde berilipdir. Sözleriň diňe dialektal manylary alynypdyr. Eger-de şol bir söz edebi dilde hem ulanylýan bolsa, onda ol many görkezilmändir. Bir sözün aýry-aýry manylary bar bolsa, her bir dialektal many aýry-aýry baş söz görnüşinde, sözün yzyndan sifr goýmak bilen görkezilipdir. Her sözün haýsy dialekte degişlidigi, ýaý içinde, gystgaltmalarda bellenişlidir. Baş söz Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda kabul edilen transkripsiýada ýazyldy.

“Sözlük” düzülende sözün şiwede aňladýan manylary we ol sözün ulanylýan dialektleri türkmen şiwelerine degişli bar bolan maglumatlara görä berilipdir. Şonuň bilen baglanyşykly, käbir sözleriň ulanylýan dialektleriniň we olaryň manylarynyň doly berilmedik halatlarynyň bolmagy mümkindir. Şeýle hem, käbir sözün beýleki bir şiwede başga bir manyda ulanylýan, şonuň ýaly-da, şol bir dialektde başga bir fonetik görnüşde aýdylýan ýerleriniň bolmagynyň mümkindigini inkär etmek bolmaz.

“Türkmen şiweleriniň gysgaça sözlügi” (Aşgabat, 2000) diliň taryhy we şiwede öwreniş bölümüniň baş ylmy işgäri Orazdurdy Çommadow, kiçi ylmy işgäri Y.Geldiýew tarapyndan düzüldi. “Sözlügiň” “Sözbaşy” we “Jemlemesi” f.y.d. O.Çommadow tarapyndan ýazylyr.

Sözlük özi sözlükde ulanylan fonetik transkripsiýa we şertli belgiler bilen başlanypdyr. Ondan söňra şertli gysgaltmalar bilen başlanyp, şeýle

ABHA:NA (BTG) – howuz

ABTAP (BTG) – yssy, jöwza

ABY (ATG) – a:ga (ýüz tutma söz)

AVSYN // AWSUN (kyr.) - elti

AVA 1 (ata., ärs., sak., GTG) – ata.

AVA 2 (ÇTG) – kakasynyň erkek doganlary

AVAÇ ÖLDÜREN (ata) – çekdirme

sözküjker ýaly getirilýär.

Netije

Biz şu işimizde türkmen dilinde sözlükleriň düzülişi barada durup geçdik. Ol barada başga pikirleriň xem bolmagy mümkin. Emma türkmen dilinde sözlükleriň düzülişi babatda öz hususy garaýyşlarymyz boýunça şu aşakdaky anyk netijelere gelmegi dogry hasaplaýarys:

1. “Türkmen diliniň orfografik sözlügi“ (sözlügi düzenler P. Azymow, J. Amansaryýew, H. Baýlyýew, M. Gasanowa, A. Gurbanow, G. Saryýew, G. Sopyýew, Ý. Çeňňäýew, A. Seýidow) alyndy. Oňa goşmaça materiallar bolsa 1963-nji ýylda Türkmenistan YA-nyň korrespondent çleni M. Hamzaýewiň redaksiýasy bilen neşir edilen “Türkmen diliniň orfografik sözlüğünde” (sözlügi düzenler M. Hamzaýew, S. Altaýew, G. Ataýew, G. Açylow, G. Gulmanow, W. Mesgudow A. Meretgeldiýew), gazet-žurnallardan, terminologik, türkmençe-rusça, rusça-türkmençe, düşündirişli we beýleki sözlüklerden hem-de dürli edebiýatlardan toplanypdyr.

2. Orfografik sözlügiň düzülişi meselesi babatynda aýdýan bolsak sözler başdan ayak elipbiý tertibinde berilipdir. Gerekli sözleri tapmak üçin, olary elipbiý tertibinde gözlemek bolar. Sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigi ýörite belgi bilen görkezilmändir. Orfografik sözlükde sözleriň aňladýan dürli manylary berilmändir, ýagny olaryň manylary ýörite düşündirilmeyär. Şeýle-de bolsa, klassiki edebiýatda ulanylan, emma häzir düşünmesi kyn bolan käbir sözleriň yzyndan ýaý içinde (köne) diýlip görkezilipdir ýa-da olaryň manysy berilipdir.

3. Sözlügiň adyndan belli bolşy ýaly, onda sözleriň diňe dogry ýazylyşy görkezilýär, sözleriň ulanylyş normalary, olaryň aňladýan manylary, grammatik gurluşy we başga aýratynlyklary sözlükde berilmändir.

4. Türkmen diliniň sözlük düzümi baý hem-de hertaraplydyr. Ol jemgyýetiň ähli pudaklaryna degişli sinonimleri öz içine alýar. Olardan käbiri- adamyň kesp-käri, wezipesi, her hili duýgy-düşünjesi, gylyk-häsiýeti, adam agzalary, geýim-gejim, garyndaşlyk, iýmit, iýmek-içmek, ösümçilik, haýwanat, tebigy hadysalar, reňk, ölçeg, san, tehnika, mör-möjekler dünýäsi, lukmançylyk we ş.m. bilen baglanyşykly sinonimlerdir.

5. Edebi diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagyna, ösmegine we timarlanmagyna türkmen diliniň şiweleri-de öz täsirini ýetirip durýar. Şoňa görä-de, türkmen diliniň sözlük düzüminiň öz içki mümkinçilikleri netijesinde şiweleriň hasabyna baýlaşyp durmagy, şonuň ýaly-da türkmen diliniň şiweleriniň edebi diliň täsirine düşüp durmaklary, bir düşünjäni başga-başga şiwe sözleriniň üsti bilen aňlatmaklyga esas döredýär. Ýazyjylardyr şahyrlar şiwe sözlerini ýa-da aňlatmalary edebi dile ornaşdyrýarlar. Olar diliň bu serişdesini dürli çeperçilik-stilistika maksatlary üçin ulanýarlar.

Peýdalanylan edebiýatlar.

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон ўзининг янгиланиш ва ривожланиш йўлида. Тошкент, , 1993
2. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2004.
3. Azymow P., Çaryýarow B. Türkmen diliniň orfografik sözlügi: 94 müňe golaý söz. B. Weýisowyň redaksiýasy bilen. – A.: Türkmenistan, 1989
4. АЗЫМОВ П., Амансарыев Ж., Х.Байлыев, М. Гасанова, А. Гурбанов, Г.Сарыев, Г.Сопыев, Я.Чөңнәев, А.Сейидов. Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. Ашгабат, 1962.
5. Arazkulyýew S., Atanyýazow S., Berdiýew R., Saparowa G. Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. – A.: Ylym, 1977.
6. Atanyýazow S. Türkmen adam atlarynyň düşündirişli sözlügi. – A.: Türkmenistan, 1992.
7. Atanyýazow S. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. – A.: Ylym, 1980.
8. Borjakow Ş. Türkmen diliniň deňiz we derýa leksikasynyň sözlügi. – A.: Ylym, 1989.
9. Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy (Giriş. Taryhy fonetika). – A.: Magaryf, 1992.
10. Gaýta işlenen görnüşi. Azymow P., Çaryýarow B. Türkmen diliniň orfografik sözlügi: 94 müňe golaý söz. B. Weýisowyň redaksiýasy bilen. – A.: Türkmenistan, 1989. Aşgabat, 2015
11. Geldiýew Y. Türkmen şiweleriniň gysgaça sözlügi. Aşgabat, 2000
12. Gajarowa E. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde öten zaman formasy. –A.,1991.
13. Guzyçyýew T. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýönekeý sözlemler. Aşgabat, 1984
14. Geldimyradow.A. Türkmen edebi dilinde wariantlaşma. Aşgabat, 1983

15.Кашгарий Махмуд. Девону луғатит турк. Тошкент. «Фан», 1961, II том.

16. Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – A.: Türkmenistan, 1988.

17.Türkmençe-rusça sözlük (gysgaça TRS). – M.: SE, 1968.

18.Türkmen diliniň sözlügi. Türkmenistan YA-nyň habarçy agzasy M.Ý. Hamzaýewiň umumy redaksiýay bilen. – A.: Türkmenistan YA-nyň neşirýaty, 1962.

19.Хамзаев М., Алтаев С., Атаев Г., Ачылов Г., Гулманов Г. Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. Ашгабат, 1963